

ANAIDE TER MINASSIAN

ERMENİ DEVRİMCİ HAREKETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK VE SOSYALİZM 1887 1912

ÇEVİREN: METE TUNÇAY

iletişim

ANAIDE TER MINASSIAN

Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)

ANAIDE TER MINASSIAN 1929'da Paris'te doğdu. Ermeni yazar ve sanatçıların çevrelediği bir aile ortamında yetişti. Sorbonne'da tarih ve coğrafya öğrenimi gördü. Paris'teki çeşitli liselerde ders verdi. 1969'dan itibaren, Sorbonne ve EHESS'te, Rusya tarihi, uluslararası ilişkiler tarihi, Ermeni toplumsal, kültürel ve siyasal tarihi gibi konular üzerinde çalışmalar yürüttü. Fransa, ABD, Türkiye, Lübnan, Yunanistan ve İran'da, çeşitli dergi ve kitaplarda pek çok makalesi yayımlandı. Farklı yer ve zamanlarda yayımlanmış altı makalesini bir araya getiren *Ermeni Kültürü ve Modernleşme* adlı kitabı 2006 yılında Aras Yayıncılık tarafından basıldı.

İletişim Yayınları, "Cep Üniversitesi" dizisi, 1992 (1 baskı)

Nationalism and Socialism
in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)
© 2012 Anaide Ter Minassian

İletişim Yayınları 1785 • Tarih Dizisi 74
ISBN-13: 978-975-05-1084-7
© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI II. Meşrutiyet'in ilk günleri
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Burag Garen Beşiktaşlıyan
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ATIF ŞENEL
2012/9866

ANAIDE TER MINASSIAN

Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)

Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)

ÇEVİREN *Mete Tunçay*

iletişim

İÇİNDEKİLER

Sunuş *7*

GİRİŞ *9*

BİRİNCİ BÖLÜM

SORUNUN OLGULARI *13*

Dağınık bir toplum *13*

Ermeni Sorunu *15*

Türkiye'deki Ermenilerin uyanışı *18*

Kafkasya intelligentsia'sı *19*

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ BİR HALKÇILIK (1887-1903) *23*

Sosyalizm ve Hınçaklar *24*

Taşnak manifestosu *26*

İlerici bir siyasete doğru *28*

Kuramsal bir boşluk *30*

Popülizm patikası boyunca *32*

Bulgar yolu *34*

*Fedayi*lerin ortaya çıkması *36*

Burjuvazi: Eksik halka *38*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SEÇİM YAPMA ZAMANI (1903-1907) *39*
Sınıf mücadelesi mi millî mücadele mi? *39*
Ermeni Sorunu'nun tıkanması *39*
Transkafkasya'da kapitalizm *40*
Kapital ve kültür *44*
Marksist geleneğin kökenleri *45*
Kilisenin malına mülküne el konulması *49*
Özgüllükçülerin (specifist) başkaldırısı *51*
Bolşevikler ve Ermeni Sorunu *56*
Ulusal halkçıların kendilerine çekidüzen vermeleri *58*
İlk devrim ve etnik çatışma *62*
Taşnaksutyun tehdit altında *66*
Sosyalizmin başatlığı *69*

DÖRDÜNCÜ DÖLÜM
"STOLYPİN GERİCİLİĞİ" VE DOĞUDA DEVRİMLER (1908-1912) *73*
Yeni bir bastırma *73*
Yeni devrimler *75*
Boşa çıkan devrim *78*

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam [Anayasacılık ve Demokrasi] Taraftarı Ermeni Fırkasının Beyanname ve Programıdır. *81*

Sunuş

Bu kitapçık, Madam Ter Minassian'ın 1980'de Washington D.C.'de Amerikan Slav Araştırmalarını İlerletme Derneği ile Kennan Uluslararası İlişkiler Kurumu tarafından ortaklaşa düzenlenen "Maveray-ı Kafkas'ta (Transkafkasya'da) Milliyetçilik ve Toplumsal Değişim" sempozyumuna sunduğu bir bildiriden oluşmaktadır.

Ben de buna, matbu bir nüshasını Berlin'deki Prusya Kültür Mirası Devlet Kütüphanesi'nde bulduğum, Osmanlı Ermenilerinin İkinci Meşrutiyet'ten ümide kapılarak oluşturmaya giriştikleri iyi niyetli bir parti bildirisinin ve programının çevrimyazısını ekledim.

METE TUNÇAY

GİRİŞ

Dinsel ve kültürel bilinçle özdeşleşen millî bilincin, Ermeni prenslik ve krallıkları ortadan kalktıktan sonra da[1] devam ettiğini varsayarsak, 19. yüzyıla gelindiğinde, Ermeni milliyetçiliğinin yüzyıllardır süren bir tarihi vardı. Ermeni milliyetçiliği, çokuluslu imparatorlukların kıyılarında yaşayan ve uzak kolonilere yayılan bir azınlığın milliyetçiliğiydi. Bu milliyetçiliğin kendini ifade tarzı, bir sosyal sınıftan diğerine (rahipler, soylular, tüccarlar, aydınlar, köylüler arasında) ve bunların kültürel niteliklerine göre değişiyordu; ama başlangıçta, kendilerine kaynaklık eden ülke hakkında ve böyle bir yerin kesinlikle varolduğu yolunda bir geçmiş özleminden (nostaljiden) ibaretti.[2] Gerek Fransa ve diğer Avrupa ülkelerindeki devrimlerin, gerekse Balkan ayaklanmalarının etkisi altında, Ermeni siyasal düşüncesi –Batı'yla temas halinde yetişen aydınların düşünüşü– çağdaşlaştı. Dinsel top-

1 Kilikya Ermenistanı'nın sonu: 1375.

2 18. yüzyılda, Yeni Julfa'daki Ermeni tüccarları Batı'da bir Ermeni kültür merkezi oluşturmaya çalıştılar. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla değin, Gatoğigoslar ve Piskoposlar, İslâmiyete karşı Papa'nın önderliğinde Hıristiyan devletlerin yapacağı Haçlı Seferleri tasarlıyorlardı.

luluğun sınırlarından, bir-merkeze-çekici bütün sonuçlarıyla birlikte, Millet ve Halk fikri yavaş yavaş doğdu; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *millet* ve Rus İmparatorluğu'ndaki *polojenye* (statüler) sistemleriyle, iyice 19. yüzyıla geçti.[3]

Milliyetçilik, Türkiye'deki ya da Madras'taki Ermeniler arasında kendi ivmesini kazandı ve bu, Kafkasya'daki Ermenilere özgü bir öğreti değildi. Yine de, ona özgün niteliklerini Kafkasya Ermenileri verdiler.[4] Transkafkasya'nın Rus İmparatorluğu tarafından ilhakını bir "kurtuluş" olarak görürken, bu ilhakın olumsuz yanlarına –otokrasi ve kolonyalizme– karşı, olumlu yanlarını, yani Ermenilerin maddî güvenliğini, ekonomik ve kültürel gelişmesini terazinin öbür kefesine koydular.[5] 20. yüzyılın başına kadar, siyasal eylemin kökeni olduğu ölçüde, Kafkasya Ermeni Milliyetçiliği, böylelikle hedefini Rus İmparatorluğu'nun dışında aramaya mahkûm edilmişti.

1887'den, Moskova Antlaşması'nın Anadolu'da bir Ermeni millî yurdu kurma projelerini sona erdirdiği 1921'e[6] kadar, Ermeni kurtuluş hareketi içinde sosyalizm milliyetçilikten ayrılamazdı. Kafkasya Ermenileri, millî hareketin evrimine, –terimin geniş anlamıyla– sosyalizmi dahil ettiler. Buna Marksizmi de kattılar. Fakat Gürcüler arasında hızla yayılan Marksizm, Ermeniler arasında yavaş ilerledi ve ancak Ermenistan'ın Sovyetler Birliği içine alınmasından sonra, resmî ideoloji olarak kendini zorla kabul ettirdi.

---

3 Ermeni *Milleti*, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin önderliğinde 15. yüzyılda örgütlenmiştir. Rus hükümeti de *polojenye* ile Ermeni Apostolik Kilisesi'ne, özellikle eğitim alanında birtakım haklar tanımıştır.

4 *Aztarar* [Vâiz], (1794'te Madras'ta çıkmaya başlayan) ilk Ermenice süreli yayın, amaçları Ermenistan'ın bağımsızlığı olan küçük fakat varlıklı bir tüccar topluluğunun yurtseverce, hatta cumhuriyetçi özlemlerini dile getiriyordu.

5 Tiflis Arşeveki Nerses Aştaragetsi'nin (1770-1857) ünlü "Ermeni Ulusuna Çağrı"sının anlamı buydu. V. A. Parsamian, *Hay Joğovurti Badmutyun* [Ermeni Halkının Tarihi] (Erivan, 1967), Cilt III, s. 64.

6 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki 16 Mart 1921 antlaşması, Transkafkasya ile Türkiye'nin sınırlarını belirlemiştir.

Kafkasya Ermenileri, Ermeni Sorunu'nu çözmek için Pan-Ermeni örgütleri kurdular. Bütün Ermeni toplumunun dinamik öğesi olarak, Transkafkasya'dan (1905 Devrimi) İran'a (1906-12 anayasacılık hareketi) ve Osmanlı İmparatorluğu'na (1908 Jön Türk Devrimi) doğru gelişen devrimci "çevrim"e katıldılar. Batılılaşmış, 1789 Fransız Devrimi'nden ve Avrupa'daki millî hareketlerden dersler almış oldukları için, çağdaş toplumlarda yegâne ebe olarak devrimin zorunlu ve (millî bir halk ayaklanmasına dayanırsa) zaferinin kaçınılmaz olduğu sonucuna varıyorlardı. Bu kesin inançlar, köktenci aydınların tutumunu belirlemişti: her nerede mümkün olursa "Devrimi yap." Bu insanlar, tarihsel açıdan son derece önemli bir soruna –çağdaş ve geleneksel toplumlar arasındaki temaslar sorununa– örnek oluşturuyorlardı. Böylelikle, Doğu'da demokratik, liberal ve sosyalist fikirlerin öncüleri oldular.

(Hınçak partisinin kuruluş tarihi olan) 1887'den (Rus ordusunun Tebriz'de düzeni yeniden kurduğu) 1912'ye kadar, onların pragmatizmlerini, tereddütlerini ve gerilemelerini, karşılaştıkları büyük güçlükler bağlamında açıklamak gerekir. Hatırlanmalıdır ki, o zamanlar, Doğu'da bir devrim modeli yoktu ve Doğu'nun bütün sorunları Ermeni toplumunu etkilemekteydi: siyasal sorunlar (despotik rejimler ve Batı emperyalizmi), ekonomik sorunlar (az gelişmişlik, köy ekonomisi, yozlaşmış toprak sahipliği tarzları ve tarımsal konular), toplumsal sorunlar (göçebe ve yerleşik toplumlar arasında feodalizm, taşradan nüfus ihracı), ulusal sorunlar (etnik çeşitlilik), dinsel sorunlar (İslâmiyetin egemenliği ve dinsel ayrılıklar) ve kültürel sorunlar (dil çoğulculuğu, Müslim ve gayri Müslim topluluklar arasında eşitsiz kültürel gelişme).

BİRİNCİ BÖLÜM

SORUNUN OLGULARI

Dağınık bir toplum

19. yüzyılın sonunda, Ermeni nüfusunun 3,5 milyon olduğu tahmin ediliyordu: muhtemelen bunların üçte ikisi Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamaktaydı.[1] Kesin olan tek bilgi, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin sayısıdır: 1897'de 1.240.000 kişiydiler.[2] İstilâlar, savaşlar, antlaşmalar ve göçlerle Ermeniler Osmanlı, Rus ve İran imparatorluklarına ve dünyanın dört bucağına dağılmışlardı. Dil, din ve yazılarından başka, kendilerine özgü, ortak bir toplumsal yapıları da vardı: geniş bir köylü tabanı, görece gelişkin bir orta sınıf, millî bir ruhban zümresi, ve soyluluk olmayışı.[3] Başlıca, tarihî Ermenistan'da Kilikya ve İsfahan bölgelerinde yerleşmiş bulunan Ermeni köylüleri, kimi Hıristiyan, ama çoğu Müslüman halklar –Kürtler, Türkler, Lazlar, Çerkesler, Azeri ya da Tatarlar, İranlılar, Araplar, Gürcüler, Süryanî-Keldanîler, vb.– arasında bir topluluklar mozaiği oluşturmaktaydı-

1 Osmanlı Türkiyesi'ndeki Ermeni nüfusu için verilen sayı ve oranlar yaklaşıktır.

2 V. A. Parsamian, *a.g.e.*, s. 272.

3 Karabağ "melik"i ile Sasun ve Zeytun'daki birkaç "prens" dışında. Ama 19. yüzyıl boyunca Rusya'da bir Ermeni yöneticiler soyluluğu ortaya çıktı.

lar.[4] Böylece, Ermenilerin hiçbir yerde gerçek bir "millî" ülkeleri yoktu ki, bu, gelecekte yaşamsal bir önem taşıyacaktı.

Batı'da olduğu gibi, orta sınıf kavramı birbirlerine benzemeyen toplumsal öğeleri kapsamaktaydı. Köy, kasaba ve şehirlerde, Ermeni zanaatkâr ya da tüccarının geleneksel tablosunu, onların gerçekten de eski sanat ve işlerle uğraşmaları doğrulamaktaydı. Tebriz'den Tiflis'e, Van'dan İstanbul'a, yoksul hamallar, uşaklar, seyyar satıcılar ve küçük kâtipler kitlesinin üstünde, hali vakti şöyle böyle, ama yine de Asyalı nitelikte zanaatkârları ve pazaryeri tacirleriyle züğürt millî aydınlar –gazeteciler, yazarlar, öğretmenler– tabakası, varlıklı ve Avrupalılaşmış serbest meslek erbabı yer alıyordu.

Yüzyıllar boyunca, uluslararası ticaretin kesişme noktasındaki Van ve Erzurum'da,[5] ama daha çok da Ermenistan'ın dışında, İsfahan, Tebriz, Tiflis, Trabzon, İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de[6] küçük fakat çok zengin bir Ermeni burjuvazisi gelişti. Tüccar, sarraf ve kuyumcular, Madras, Nijni-Novgorod, Marsilya, Anvers, Amsterdam, Londra ve Manchester kadar uzaklara yayıldılar. 19. yüzyılın son on yıllarında, Transkafkasya'da bir endüstri burjuvazisi ortaya çıktı. Tiflis'te pamuk, deri ve tütün dallarında oluşan bu sınıf Bakû'da zafer kazandı: –Mirzoevler, Lianozovlar, Ğugasovlar ve Mantaşevler gibi– Ermeni öncü petrolcüleri, Nobeller ve Rothschildlerle aynı düzeyde idiler.[7]

Bir Ermeni işçi sınıfının oluşmaya başlaması da, yine Ermenistan'ın köylük yörelerinden uzakta, Transkafkasya'nın

---

4 Tarihi Ermenistan, Doğu Anadolu'dan Erivan iline ve İran Adırbadagan'ına (Azerbaycan'ına) kadar uzanmaktaydı.

5 K. Kévonian, "Marchands arméniens au XVII. siècle," *Cahiers du monde russe et soviétique* (Paris), 2 (1975), s. 199-244.

6 İstanbul'daki güçlü *amira*ların varlığı da anımsanmalıdır. H. Barsumian, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire," *Armenian Review* (Boston), 3 (1979), s. 310-16.

7 A. Ter Minassian, "Aux origines du marxisme arméniens les spécitistes," *Cahiers du monde russe et soviétique* (Paris), 1-2 (1978), s. 72

endüstriyel merkezleri Bakû, Tiflis ve Batum'da oldu. Açlık nedeniyle, Karabağ, Zankezur, Aderbadakan, Sasun ya da Vaspuragan'daki köylerinden yollara dökülen Ermeni zanaatkâr ve köylüleri, önce "geçici göçmenlik" yaparlarken, sonraları yavaş yavaş çokuluslu bir işçi sınıfı içinde eridiler.[8]

Gregoryen ya da Apostolik (yani bir havari tarafından kurulmuş) Ermeni Kilisesi, görünüşte, güçlü ve saygın bir millî kurumdu. Egemenliği altına girdikleri siyasal otoriteye sımsıkı boyun eğen Eçmiadzin Gatoğigosu ve İstanbul Patriği, kendileri için büyük ayrıcalıklar tanınmasını sağlamışlardı; bu durum yüksek rütbeli rahiplerin âdeta bir hâkim sınıf meydana getirmelerine yol açmıştı. Fakat Ermeni Kilisesi derin bir bunalım geçirmekteydi ve zaten sayıca çok olmayan rahipler, siyasal ve kültürel tekellerinin yeni ortaya çıkan lâik bir aydınlar tabakasınca tehdit edildiğini görüyorlardı.[9]

Ermeni toplumunun dört bir yana saçılmışlığı ve köy dünyası ile diaspora burjuvazisi arasındaki uçurum, siyasal sınırların yarattığı bölünmeleri büyütmüş ve Ermeni devrimci hareketinin özgün niteliklerini belirlemiştir: Kafkasyalıların Osmanlı Ermenistam'na yönelik halkçı bir haçlı seferi ve onların ulusun değişik kesimleri ve toplumsal sınıflar arasındaki tarih içinde kopmuş bağları yeniden kurma arzuları.

Ermeni Sorunu[10]

Ermeni Sorunu Doğu Sorunu'nun bir yanıydı ve onun baş-

8 Taşnak basınında ve liberal *Mşag* gazetesinde, 1903'ten itibaren "geçici göçmenler" terimi uzun uzadıya tartışılmıştır.

9 Bu durum, 19. yüzyıl ortalarında Tiflis'te olduğu kadar İstanbul'da da gözlemlenebiliyordu.

10 Ermeni Sorunu için bkz. Arthur Beylérian, "Aux origines de la question arménienne du traité de San Stétano au Congrés de Berlin (1878)," *Revue d'Histoire diplomatique* (Paris), 1-2 (1973), s. 1-33.

lıca özelliklerini aynen taşıyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda baskı altında tutulan bir azınlık, kültürel Rönesansın gelişi, Balkan ayaklanmaları örneği, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini çağdaşlaştıramaması ve Avrupa devletlerinin rekabeti.

1856 Hatt-ı Hümâyunu Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslim ve gayri Müslim bütün uyruklarının yasa önünde eşitliğini ilân etmişti, ama bunun Anadolu eyaletlerinde pratik bir uygulaması yoktu. "Millet Nizamnamesi" ile "Millî Meclis" gerçek reformlar olmasına karşılık, bunlardan asıl yararlananlar İstanbul'daki Ermeni rahiplerle burjuvaziydi; Ermeni köylülüğünün kaderi, bütün Anadolu köylülüğününki gibi kötüleşmeye devam etti.[11]

Ermeni Sorunu'nun kilit konusu, tarım problemiydi. Merkezîleşmiş Osmanlı bürokrasisi ve yeni bir vergi sistemi, taşra vilâyetlerinde süregelen arkaik vergi toplama usullerini, "feodal rant"ı, yolsuzlukları, yiyicilikleri ve anarşiyi kaldırmadan malî baskıyı artırmıştı. Her zaman borca batmış ve keyfiliğe maruz bırakılmış durumda olan Ermeni köylüleri harmanlarının ve topraklarının, mültezimler, (çoğu Ermeni ağalar olan) murabahacılar ve büyük Müslüman toprak sahipleri tarafından ellerinden alındığını gördüler.[12] Rastgele kıtlıklar ve zorunlu ekonomik göçlerle (Bantuğtutyun) sürüp giden köylülüğün mülksüzleştirilmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çerkeslerin ortaya çıkması ve Kürtlerin yayılması ile daha da hızlandı.[13]

---

11 Millî Meclis 1860'ta kurulmuş, Millet Nizamnamesi 1863'te çıkarılmıştı. Osmanlı yetkililerinin "nizamname" terimini kullanarak hiçbir zaman ağızlarına almadıkları *constitution* (anayasa) sözcüğünün bulanıklığı hakkında bkz. M. K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire* (Londra, 1978), s. 3-5.

12 Ermeni siyasal yazınında sık sık değinilen bu konular. *Harac* (İleri) gazetesinin 1909'dan itibaren Erzurum çevresindeki köylerde yaptığı bir araştırmaya dayanılarak somut örneklerle de gösterilmiştir.

13 H. Ghazarian, *Arevmtahayeri sotsial-Entesakan ev kaghakakan katsutiune 1800-1870* [Batı Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik ve Toplumsal Durumu] (Erivan,

Gerçekten, Rusların Gürcülere karşı güçlükle kazandıkları zafer, 1864'ten sonra yarım milyon kadar Kafkasyalı Müslümanın (Çerkesler, Abhazlar, Ubıhlar vb.) Osmanlı İmparatorluğu'na göçmesine yol açmıştır.[14] Bunlar, sınır boylarındaki vilâyetlere ve Kilikya'ya kadar içerilere yerleştirildiler. Arkalarından, Avrupalı muhacirler geldi. Her iki grup da, çoğu kez Ermeni reayanın topraklarında iskân edildi.

Türk yetkililerinin onayıyla, göçebe güney Kürtlerinin (mevsimlik) hareket alanları kuzey ve kuzeydoğu yönünde gitgide daha çok genişletildi. Göçebe ve yarı-göçebe Kürtler, Muş ve Van yöreleriyle Ağrı Dağı çevresinde kışlıyor, yerleşik halkların köy ve kasabalarını işgal ediyorlardı. Ermeni köylülerden erzak ve haraç istiyorlar; onları kendi korumalarını [hafir] satın almaya zorluyor, herhangi bir cezaya çarptırılmadan mallarını yağmalıyor, kadınlarını ve sürülerini kaçırıyorlardı.[15] Ermeni köylü ve zanaatkârınm olağan tepkileriyse kaçmak ve İstanbul'a, İzmir'e, Transkafkasya'ya göçmekti.

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Rusya'nın Karadeniz'e ve Hazar Denizi'ne doğru yayılımı, İran ve Osmanlı vilâyetlerindeki Ermeni nüfusunun Russeverlik duygularını açığa çıkardı: bu duygular, İslâmiyet karşısında evrensel (ekümenik) bir Hıristiyanlık bilincinin belirimleriydi. Ortodoks Çar'ın hayırhâh himayesine güvenen sıradan Ermeniler, Rus ordusunun her ortaya çıkışını (1829'da, 1854-56'da ve 1877-78'de) sevinç gösterileriyle karşıladılar. Transkafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na katılmasından sonra (1801-

1967), s. 412-36.

14 A. Bennigsen, "Un témoignage sur Chamil et les guerres du Caucase," *Cahier du monde russe et soviétique* (Paris) 2-3 (1966), s. 311-22.

15 Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkiler, Ermeni Sorunu'nun en önemli yanlarından biriydi. 19. yüzyıl başlarına değin yarı-bağımsız olan Kürtler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokrasisinin denetimi altına girdiler ve 1891'den itibaren sınır bekçiliğinde kullanıldılar (Hamidiye süvari alayları). Ermeni devrimcilerinin onlarla bağlaşmaya kalkmalarının her keresinde Kürt-Ermeni ilişkileri daha kötüleşti.

1829), bunları, oraya yönelen hayli kalabalık göçmen kafileleri izledi.[16] Bu türden tutumlar –ve Rus diplomasisine, Küçük Asya'daki emperyal stratejisinin araçları olarak Ermenileri kullanma niyetinin yakıştırılması– o vakte kadar Türklerin "millet-i sadıka"[17] saydıkları Ermeni cemaatinin konumunu tehlikeye soktu.

Bulgar ayaklanması ve Rus-Türk Savaşı (1877-78) sonucunda, Rus ordularının aynı zamanda hem Fırat kıyılarında hem de İstanbul kapılarında ortaya çıkması, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bunalım yarattı. Bu bunalım, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan ile Millî Meclis'in ileri gelenlerinin harekete geçmelerini gerektirdi. Büyük Devletlere, Osmanlı çerçevesi içinde, Türkiye Ermenistanı vilâyetleri için bir idarî özerklik programı sundular. Onların bu yolu seçmeleri, kurulabilecek bir Rusya himayesinin (protektorasının) Panislavizm ve Ortodokslukla özdeş olacağından endişe etmeleriyle de pekişen, Osmanlı İmparatorluğu'na içtenlikli bir bağlılığın sonucuydu. Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesindeki vaadleri sulandırarak da olsa tekrarlayan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Ermeni Sorunu'na uluslararası bir nitelik ve meşruluk kazandırdı. Bâbıâli'ye havale edilen ve büyük devletlerin gözetimi altında gerçekleştirilmesi gereken ödevler hiçbir zaman yerine getirilmedi. Fakat bu vaadler onyıllar boyunca, Ermeni devrimci ve reformcuları arasında tehlikeli hayallerin yaşaması, Osmanlı yetkililerinin de Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya çalıştıklarına inanmaları sonucunu doğurdu.

Türkiye'deki Ermenilerin uyanışı

1862'de Zeytun'daki Ermenilerin ayaklanması, 1863'te de

16 Bu sorun için bkz. V. A. Parsamian, *a.g.e.*

17 İmparatorluğun Rum ve Slav anasırından farklı olarak, "millet-i sadıka."

Van ve Erzurum'da çıkan karışıklıklar, sınırlı ve kendiliğinden olmakla birlikte, bunların ardından kısa ömürlü gizli derneklerin kurulması geldi. Van'daki "Kurtuluş Birliği" (1872) ve "Kara Haç Derneği" (1878), Erzurum'daki "Anavatanın Koruyucuları" (1881) gibi dernekler Kafkasya Ermenilerinin sağladıkları örneklere göre oluşturulmuşlardı.[18] 1878'den sonra yapılan ayaklanma çağrılarıysa, geniş ölçüde, 61. maddenin yarattığı "Büyük Ümitler"i izleyen hayal kırıklığından kaynaklanmaktaydı.

İlk Ermeni devrimci partisi, 1885'te Van'da kuruldu.[19] Türkiye Ermenilerince yaratılan Armenagan partisinin hemen hemen bütün üyeleri de onlardandı. Armenaganlar Anadolu'nun ekonomik ve kültürel azgelişmişliği hakkında açık bir fikre sahip olan demokrat ve liberal yurtseverlerdi. Fakat, ilerlemeyi ve "millî özgürlüğü" savunurlarken, şiddetten yararlanmak ve kendilerini korumaları amacıyla Ermeni köylülüğünü silâhlandırmak gerektiğini de ileri sürdüler.

Kafkasya intelligentsia'sı

Bununla birlikte, Ermenilere iki ortak devrimci örgütünü veren, Kafkas aydınları oldu: 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Partisi (sonraki adıyla, *Sotsial-Demokratakan Hunçakian Kusaktsutiun*) ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnak Partisi (*Hay Heghapokhakan Taşnaktsutiun*). Benzeri Rus intelligentsia'sı gibi, bu toplumsal grup da sayıca pek zayıftı, Ermeni, Rus ya da Batı kültürüne ve devrimci ideolojiye yakınlığıyla tanımlanıyordu.

1840'larda ve 50'lerde (yani Türkiye'dekinden daha sonra) oluşan ilk aydınlar kuşağı, Rusya ya da Avrupa üniversi-

18 Bkz. A. Beylerian, *a.g.e.*, s. 31-32.

19 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley, 1967).

telerine gönderilen iyi aile çocukları yahut burslu öğrencilerdi. *Polojenye*'nin (1836) bütün olanaklarını kullanan Ermeni rahiplerinin gayretleri ve birkaç zengin hayırseverin bağışlarıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Transkafkasya'da ve Rus İmparatorluğu'nda bir Ermeni ilk ve ortaokulları şebekesi gelişti.[20] Okullara giden öğrenciler çoğaldı ve intelligentsia'nın ikinci kuşağı oluştu. *Kahana*ların, zanaatçıların ve köylülerin çocukları, çoğu kez Ermeni mahalle ve kilise okullarının yarı eğitilmiş ve kendi kendini yetiştirmiş ürünleriydi.

Aralarından en zekileri, Rusya İmparatorluğu'ndaki Ermeni eğitiminin doruğunda bulunan üç kurumdan birine gidiyorlardı: Tiflis'teki Nersesyan Akademisi,[21] Eçmiadzin'deki Kevorkyan Akademisi[22] ve Moskova'daki Lazarev (Lazaryan) Akademisi.[23] Bunların ilk ikisi papaz seminerleriydi, ama öğretmen okulları gibi işliyorlardı. Son ikisine, İran ve Türk İmparatorlukları kadar uzaklardan öğrenciler geliyordu. Bu fidelikler, Ermeniceyle çoğucası yarı aç - yarı tok bir sürü "millî" öğretmen, gazeteci ve yazar yetiştirmekteydi; bunlar, yüzyılın sonunda, zaten oluşmuş bulunan profesyonel devrimci kitlesiyle –Hınçaklar, Taşnaklar, Ermeni SR'leri (Sosyal Revolüsyonerleri) ve Sosyal Demokratlarıyla– karışacaklardı.[24] 20. yüzyılın başlangıcında, bunların üstünde de, teknik okullarda ya da üniversitelerde yetiş-

20 Vartan Gregorian, "The Impact of Russia on the Armenians and Armenia." (der.) W. Vucinich, *Russia and Asia* (Stanford. 1972), s. 167-218.

21 1825'te Arşevük Nerses Aştaraketsi tarafından kurulan bu akademi, kuramca bir din semineriydi, gerçekteyse yüz yıla yakın bir süre art arda kapatılan Ermeni okullarının boşluğunu doldurdu.

22 1874'te kuruldu ve bir Ermeni yükseköğretim kurumu oldu.

23 1814'te, Moskova'daki güçlü bir Ermeni sanayici ailesi olan Lazarevler tarafından ortaokul diye kuruldu. 1827'de Doğu Dilleri Ermeni Kurumu adını aldı ve Ermeni kültür tarihinde önemli bir rol oynadı.

24 1903'e kadar milliyetçi fikirler hâkimdi. 1903-1907 arasında Marksist görüşler güçlenmeye başladılar. 1905 Devrimi sırasında bu okullar, öğrenci hareketlerine sahne oldu.

miş tarım uzmanları, mühendisler, doktorlar ve birkaç tane de makam sahibi kamu görevlisi (yüksek memur) vardı. Rus toplumunda ve ekonomik yaşamında yerleri olmasına karşın, bu serbest meslek sahiplerinin bazıları, intelligentsia'nın psikolojik özelliklerini sürdürmekteydi.

(Ne denli sınırlı olsa da) Aydınlanma'nın taşıyıcısı olan intelligentsia kendine Mesihvari bir devrimci ve millî görev edinmişti: Ermeni halkını "Asyaî karanlığı"ndan ve ekonomik geriliğinden çıkarmak, ona yüzyıllardır süren tabiyeti sırasında yitirdiği saygınlığı geri vermek, millî bir bilinç ve siyasal bir irade kazandırmak.[25] Doğu despotizminin her türlü görünüşüne karşı çıkan bu aydınlar, demokratik ve uygar bir toplumun yaratılmasına özeniyorlardı. Ama bütün baskılardan nefret etmelerine karşın, Çarlık otokrasisinin uygarlaştırıcı özelliklerini de (hukuk devleti, kapitalizmin ve kültürün gelişmesi) yadsımamaktaydılar; bunun kanıtını Rusya Ermenilerinin toplumsal gelişmesinde,[26] hatta kendi varoluşlarında buluyorlardı.

Kars'tan Şuşa'ya, Gence(Elizabetpol)'den Bakû'ya, bir İslâm Doğusu'nun uçboylarında yaşayan Ermeni intelligentsia'sı, onda sadece şimdiki maddî ve kültürel aşağılığını görmekteydi. Sosyalizmin Ermeni Sorunu'yla birleşmesi, bu intelligentsia'nın Avrupa'ya yönelmesinin sonucuydu. Böyle ekonomik ve toplumsal değişiklikler için ideolojik beklentiler olması, azgelişmiş ülkelerin kültür değişiminden geçmiş (akkültüre olmuş) intelligentsia'sı için tipiktir; bu durumun Fransız Devrimi'nden fışkıran vaadleri yerine getirmek bakımından, sosyalizmin siyasal demokrasiyle el ele gi-

25 "Asyaî karanlık" deyimi, Hınçakların da, Taşnakların da, SD'lerin da yazılarında geçmektedir. Batı Aydınlanma ve İlerlemesi'nin karşıtı olarak kullanılan bu deyim, İslâmî Doğu uygarlığını aşağılayan bir anlam içeriyordu.

26 Bu, Özgüllükçü D. Ananun'un ünlü yapıtının adıydı: *Rusahayeri hasarakakan zargatsune* [Rusya Ermenilerinin Toplumsal Gelişmesi], Cilt I (Bakû, 1916), II (Eçmiadzin, 1922), III (Venedik, 1926).

den bir hareket diye düşünülmüş olmasıyla da açıklanması gerekir; ve Ermeni intelligentsia'sı için, herşeyden önemli olan hedef, bireyler arasında eşitliğin ve milletler arasında eşitliğin sağlanmasıdır.

1885'te ve 1897'de Ermeni okullarının zorla kapatılmasından sonra,[27] Doğu Ermeni intelligentsia'sı Rus gimnazyumlarında ve öğretmen okullarında yetişmeye başlamış ve daha sonra Transkafkasya'da üniversite olmadığı için, yüksek öğrenimini Moskova, St. Petersburg, Dorpat, Leipzig, Berlin ve Cenevre üniversitelerinde yapar olmuştu.[28] Böylelikle de, Rus intelligentsia'sıyla aynı popülist [halkçı] ve Marksist evrelerden geçiyordu.

27 III. Aleksandr ve II. Nikola dönemlerinde izlenen Ruslaştırma siyasetinin bir yanı da buydu. Bkz. E. Aknuni, *Les Plaies du Caucase* (Cenevre, 1905). s. 12 vd.

28 V. Gregorian, a.g.m., s. 197-98.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ BİR HALKÇILIK (1887-1903)

1887'de, Plehanov'u tanıyan ve kendilerini Marksist sayan altı Rusya Ermenisi genç öğrenci, Cenevre'de Hınçakyan Sosyal Demokrat Partisi'ni kurdu.[1] Fakat programı, örgütlenme ve taktiklerinde açıkça başat olan, Marx'ınkinden çok, *Narodnaya Volya*'nın (Halkın İradesi ya da Özgürlüğü) etkisidir. Yayın organlarının adı, *Hınçak* (Çan) da, *Kolokol*'un Ermenicesidir. 1890 yazında ise, küçük Narodnik (halkçı), milliyetçi, *mışagagan*[2] (liberal *Mşag* gazetesinin yandaşları) ile Hınçakyan "Marksist" öğrenciler ve aydınlar çevrelerinin biraraya geldiği bir ortamda Taşnaksutyun doğdu.

Hınçakyan ve Taşnaksutyun partileri sosyolojik olarak özdeş idiler, amaçları da birdi (Türkiye Ermenilerinin savunulması ve kurtarılması) ve her ikisi, "Ermeni devrimi"ni

1 Kurucuları, Avetis Nazarbekyan, (karısı) Maro Vardanyan, Gabriel Kalyan, Gevork Karaciyan (Arkomedes), Ruben Khanazatyan (R. Khan Azad) ve M. Manuelyan idi.

2 Tiflis'te 1872'den 1921'e kadar yayımlanan önemli Ermeni dergisi Mşag'ın adından (Ekinci) yapılmış bir sıfat. Kurucusu Grigor Ardsruni'nin 1872'den 1892'ye değin başyazarlığını yaptığı *Mşak*, ilerici ve liberal Ermeni yurtseverlerinin sözcüsüydü ve Ermeni toplumu içinde son derece nüfuzluydu.

Avrupa diplomasisini harekete geçirmek ve Ermeni Sorunu'nun siyasal çözümünü gerçekleştirmek için bir araç diye görüyorlardı. Fakat, (1890-91'de) kısa bir birleşme denemesinden sonra, sosyalizm konusunda yolları ayrıldı ve ondan beri de, birbirlerine paralel eylemlere giriştiler.[3]

Sosyalizm ve Hınçaklar

Ermeni Sorunu'na sosyalizmi ilk sokanlar, Kafkasya Hınçakları idi. Asgari programları Türkiye Ermenileri için, "devrimci başkaldırı eylemleri" aracılığıyla "geniş bir demokrasi, siyasal özgürlük ve millî bağımsızlık öngörmesine karşılık, azamî programları insanın insan tarafından sömürülmesine karşı çıkıyor ve "Ermeni halkı ve anayurdu için... istikbaldeki amaç" olarak sosyalizmi gösteriyordu.[4]

Kafkasya Hınçakları –belki Anarşistler dışında–[5] propaganda sorunlarıyla da ilk ilgilenenler olmuşlar, birçok sosyalist yazıları Ermeniceye çevirerek *Hınçak* (Çan), *Gaghapar* (Fikirler), *Aptak* (Tokat) vb.[6] adlarını taşıyan kendi dergilerinde ya da risaleler halinde yayımlamışlardır. Komünist Parti Manifestosu'nun Ermenice çevirisinin yayımı 1894'te başlamış, ama tamamlanamadan kalmıştır.[7] Fakat ilk günlerinde, içinden duygusallık taşan Hınçak siyasal düşünüşü, abartılı bir devrimci lâf kalabalığı içinde boğuluyordu: "devrim", "özgürlük", "despotluk", "barbarlık", "yoksulluk", "aşağılanma", "fedakârlık" ve "sosyalizm" gibi kelime-

3 R. Khan Azad, "Hai heghapokhakani husherits" [Bir Ermeni Devrimcisinin Anılarından], *Hairenik Amsagir* (Boston), Haziran 1927 - Mayıs 1929.

4 *Hınçak* [Çan] (Cenevre), Sayı 11-12, 1888.

5 Anarşist *Hamayuk* (Komün) dergisi 1894'te Londra'da yayımlanmıştır. 1893-94'te Paris'te çıkan Ermenice yayınlar, Kropotkin, E. Reclus, Jean Grave'ın vb. risalelerinin çevirilerinden ibaretti.

6 *Hınçak* (1887-1914); *Kağapar* (1893-94); *Aptak* (1896-97).

7 *Kağapar* (Atina), 2. sayıda, 1894.

ler düzenli olarak tıpkı sihirli sözler gibi durmadan tekrarlanmaktaydı.

Avedis ve Maro Nazarbekyanlar'ın otokratik önderliği altında Hınçak Partisi 1890'dan 1896'ya değin saldırıya geçti. Onlarla birkaç tane sadık Kafkasyalıdan oluşan "Hınçak Merkezi", Cenevre'den Paris'e, sonra Atina'ya, en sonunda da Londra'ya taşındı. Trabzon'dan İstanbul'a kadar Türkiye'deki Ermeni intelligentsia'sı içinde, "Kutsal Ödev" (*Surp Kordz*) için kanı kaynayan çok sayıda taraftarı vardı. Merkezin Osmanlı İmparatorluğu'nda giriştiği eylemlerin cüretkârlığı[8] –İstanbul'da nümayişler, Sason ve Zeytun'da isyanlar– hükümet kadar Jön Türkleri de endişelendirmiş görünmektedir.[9] Osmanlı hükümetinin bu eylemlere verdiği vahşi karşılık –1894-96 Ermeni kıyımları– Büyük Devletlerin herhangi bir müdahalesine yol açmamıştır.

Hınçak Partisi'nin (1896) Londra Kongresi'nde, merkezin taktikleri şiddetle eleştirildi. Ermeni Sorunu'nun Rusya'nın işçi sorunlarına bağlanmasını ve böylelikle, sadece tutucu Ermeni burjuvazisinin ve Müslüman toplumunun değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Ermeni sosyalist hareketini desteklemeye hiç de hevesli olmayan Batı kapitalist burjuvazisinin de ürkütülmesini eleştiren Türkiye ve Mısır Hmçakları, Kafkasyalıları azınlıkta bıraktı. Bir bölünme oldu. 1898'de Londra'da Veragazmiyal [yeniden oluşturulmuş] Parti resmen kuruldu; reformist bir anlayışla yalnızca demokratik ve millî programı muhafaza etti ve kendine Tür-

8 Bu olayların ayrıntıları için bkz. *Patmutiun S. D. Huntchakian Kusaktsutian 1887-1962* [Hınçakyan SD Partisinin Tarihi] (Beyrut, 1962), cilt I (bundan sonra PSDHK diye kısaltılacaktır); L. Nalbandian, *a.g.e.*, s. 117-27.

9 Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı başkentinde gösteri yapan Ermenilerin cüretkârlığı, Jön Türk hareketinin Ahmet Rıza gibi bazı önderlerini imparatorluğun korunması için zorunlu reformları bir an önce yapmak amacıyla Abdülhamid rejimine karşı savaşımı hızlandırmak gerektiğine inandırmıştır. C. J. Walker, "From Sasun to the Ottoman Bank: Turkish Armenians in the mid-1890s." *Armenian Review*, 3 (1979).

kiye, Mısır ve ABD Ermenilerinden üyeler buldu. Yalıtlanmış, vahim bir ölçüde zayıflamış ve Kafkasyalı öğelerine indirgenmiş olan Hınçak Merkezi, sosyalist hatta Marksist etiketini korudu, ama alenî gösterilerden elini çekti. Transkafkasya ve Bulgaristan'da yaşamını sürdürdü.

Taşnak manifestosu

"Federasyon" anlamına gelen Taşnaksutyun Partisi'nin adı, bunun 1890'da Tiflis'te, zayıf ve ayrık güçlerin birleştirilmesi gerektiğine inanan küçük Kafkasyalı devrimci gruplarının federasyonundan doğduğunu hatırlatır. Böylelikle, saflarında "Türkiye Ermenistanı'nın ekonomik ve siyasal özgürlüğü'nü isteyen milliyetçi ya da sosyalist, ılımlı ya da köktenci bütün Ermenileri toplamayı amaçlamıştır. Bunların çoğunluğu demokratik ve liberal bir devrim öngörüyordu, ama içlerinde Narodniklerin de bulunduğu azınlık, sosyalistti."[10]

1892'ye kadar Taşnak Partisi yavaş yavaş örgütlendi ve bir programı olmadan çalıştı. İlk günlerinden sadece, –gençler, yaşlılar, zenginler, kadınlar ve papazlar dahil– bütün Ermenileri Türk hükümetine karşı "halkın savaşı"nı ve "Kutsal Ödev"i desteklemeye çağıran safdil ve yurtsever bir *Manifesto* kalmıştır.[11] *Manifesto*'da sosyalizmin amaçlanmamış olması, Taşnak Partisi'nin resmî organı olan *Droşak*'ın (Bayrak) ilk sayısında, "gerçekleştirilmesi uğrunda şimdi ancak Batı Avrupa'da mücadele edilebilecek bir toplumsal örgütlenmeyi hedef olarak benimsemenin imkânsızlığıyla" açıklanmaktaydı.[12] *Droşak*'a göre, Türkiye'de ne sanayi ne fab-

10 M. Varandian, *Hay hegapokhakan Taşnaksutian Patmutiun* [Ermeni Devrimci Federasyonu'nun –EDF– Tarihi] (Paris, 1932), cilt I, s. 59 (bundan böyle HHDP diye kısaltılacaktır).

11 EDF Manifestosu (1890), *Divan* [Arşiv] *HHDP*'de. Boston 1934, cilt I, s. 98-99.

12 *Troşag*, (Taşnak Partisi'nin iki örgütünden biri olan) Batı Bürosu'nda 1891'den 1930'a kadar Avrupa şehirlerinde yayımlanan bir aylık dergiydi.

rika vardı; tarım ve geleneksel yaşam biçimleri hâkimdi ve kültür düzeyi düşüktü. "(Avrupai) sosyalizm söz konusu olamaz"dı; *Troşag*, halkın "refahı" için ve millî gelişmeyi engelleyen herşeye karşı mücadeleyi savunuyordu.

Bununla birlikte, 1892'den 1907'ye kadar sosyalizm adeta Taşnak Partisi'nin vicdanında bir yük olarak kalacaktı. 1892'de Tiflis'te gizlice toplanan birinci kongre, partiye nihayet resmî bir program kazandırdı. İlk kez, Türkiye Ermenistanı'ndan sosyalizm hakkında hiçbir şey bilmeyen delegeler geldi. Onların varlığı ve hemen eyleme geçme isteği, niçin örgütlenme ve taktik sorunlarıyla uğraşılıp da teorik konuların ihmal edildiğini açıklamaya yeter. Buna rağmen, Kristapor Mikaelyan, Stepan Zoryan ve Simon Zavaryan'dan oluşan triumviranın önderliğindeki Kafkasya sol kanadı, sosyalizmin "adı anılmaksızın" ve ilerlemiş ülkelerde proletaryanın zafer kazanması koşuluna bağlı olarak, geleceğe dönük tasarıların dile getirildiği "Başlangıç" bölümünde genel bir ilke ve sonul ülkü diye yer almasını sağladı.[13]

Sosyolojik kavramların gevşek kullanımına ve siyasal dilin Doğululuklarına karşın, bu programda "fatihler/uyruklar", "Türkler/Hıristiyanlar", "sömürenler/sömürülenler" karşıtlıklarının tanılanmasıyla toplumsal sorun kategorilerinin millî soruna uygulanması yolunda bir girişim ve Osmanlı İmparatorluğu'nda varolan her türlü baskı biçiminin sona erdirilmesini öngören somut bir öneri yer almaktaydı. On bir noktalık siyasal programı son derece ılımlıydı: devrimci eylemle Türkiye Ermenistanı'nda demokratik özgürlüklerin kurulmasını istiyordu. Siyasal özerklik ya da bağımsızlıktan, hele (Hınçakların önerdiği) üç Ermenistan'ın birleştirilmesinden hiç söz edilmemekteydi. Programın öngördüğü, halk kültürünün ve ekonomik etkinliklerin gelişmesiy-

13 Kristapor Mikaelyan (1859-1905); Rostom (Stepan Zoryan: 1867-1919); Simon Zavaryan (1866-1913); M. Varandian, HHDP, cilt I. s. 120-21.

di. Merkezî olmayan bir biçimde düşünülen taktik (psikolojik eylem, çatışma grupları, terörizm) ve örgütlenme (devrimci komiteler) konuları bu belgede ağır basmaktaydı.[14]

Taşnaklar da, büyük devletlerin Ermeni hareketi yararına duruma müdahale edeceği umudundaydılar. Balkan halklarının Osmanlı egemenliğinden kurtulmalarının, yiğitlikleri Türk ordusu karşısında pek işe yaramayan Yunanlı, Romen, Sırp ya da Bulgar *hayduk*larının etkinlikleriyle değil, Avrupa devletlerinin bir ya da birkaçının işe karışmasıyla gerçekleştiğini farketmemiş değillerdi.[15] 1894-96 olaylarının bastırılmasından sonra bile, Ermeniler arasında moral bozukluğu, korku ve tepkinin başat duygular olduğunu gözlemleyen Mikaelyan, 61. Madde uyarınca Ermeni halkının "sözleşmeye taraf altı devletin müttefiki... olduğu"nu ileri sürerek bu gibi taktiklerin risklerini azımsama çabasındaydı.[16] Gerçekten de, Batı Bürosu'nda ya da Taşnaksutyun'un Cenevre'deki karargâhında çalışan Kafkasyalıların gayretlerinin çoğu Avrupa devletlerine vaadlerini, ödevlerini ve Ermeni davasının haklılığını hatırlatmaya yönelikti. Sosyal demokrat Başkhi İşkhanyan, daha sonraları bu yaklaşımı "siyasal dilencilik" diye niteleyecekti.[17]

İlerici bir siyasete doğru

Fakat 1890'lı yılların sonlarında, Hınçaklar gibi Taşnaklar da, Ermeni Sorunu'nu etkileyen (Franko-Rus ittifakı, Anglo-Rus rekabeti, Alman-Türk yakınlaşması gibi) çelişkiler hakkında henüz açık-seçik bir anlayışları olmadan, Osmanlı

14 1892 beyanname ve programı için bkz. Divan, s. 95-102.

15 B. İşhanyan, *Tacikahay Khendire ev micazgayin diplomatian* (Türkiye Ermenistanı Sorunu ve Uluslararası Diplomasi] (Tiflis, 1906), s. 11.

16 Kristapor Mikaelyan, *Ambokhayin dramabanutiun* [Güruhların Mantığı] (1899), s. 37-42; yeni bas. Beyrut.

17 B. İşhanyan, *a.g.e.*, s. 127.

İmparatorluğu üzerinde Avrupa'nın iktisadî ve malî emperyalizminin etkisini kavradılar. Kıyımlara hayıflanan Avrupalı işçi ve sosyalistlerin desteğini kazanarak kendileriyle kapitalist Avrupa arasına bir mesafe koymaya çalıştılar. Dolayısıyla, her iki parti de, programlarının sosyalist yanma gitgide artan bir önem verdi.

Üstelik İkinci Enternasyonal tarafından tanınmak ve orada temsil edilmek, bütün küçük sosyalist partilerin amacıydı. Kafkasya Hmçakları, daha 1889'da böyle bir üyeliğin peşindeydiler. Şahsen tanıdıkları Plehanov, Paris Kongresi'nden beri onları Enternasyonal'de resmen temsil ediyordu. Hınçaklara yöneltilen milliyetçilik suçlamalarına karşın, Plehanov 1905'ten sonra bile onlarla yazışmasını sürdürdü.[18]

İki yıldır sosyalist risaleler tercüme edip yayımlamakla uğraşan Taşnaklar, 1896'dan itibaren İkinci Enternasyonal'in bütün kongrelerine katıldılar. Marx'la Engels'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne karşı mücadele etmektense, Çarlığa karşı mücadele etmek gerektiği yolundaki derslerine sadık kalan Karl Liebknecht, Ermeni devrimcilerin objektif açıdan Anadolu'da Rus yayılımcılığının ajanları olduğundan kuşkulanıyordu. Fakat devrimciler Rosa Luxemburg'un desteğine sahiptiler. O, Marksist tezi başaşağı etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal demokrasinin gelişmesinin başlıca ön-koşulu olan ekonomik ve toplumsal güçlerin gelişmesinin millî hareketten ve Hıristiyan halkların kurtuluşundan geçtiğini göstermişti.[19] Taşnaklar, Jean Jaurès, J. Longuet, Emil Vandervelde, Henri Van Kol, Camille Huysmans, Karl Kautsky, August Bebel, Edward Bernstein ve diğer ileri gelen sosyalistlerde, Ermeni davasının güçlü ve inanmış destekçilerini bulmuşlardı. 1900'de *Pro Armenia*'mn yayımlanmaya

18 A. Ter Minassian, a.g.m., s. 87.

19 R. Luxemburg, "The National Struggles in Turkey and Social Democracy," *Sächeche Arbeiterzeitung*, Sayı 234, 235; Gesammelte Werke (Berlin, 1970).

başlaması, (onu finanse ederek çıkaran) Taşnaklarla Fransız demokrat ve sosyalist önderlerinin (G. Clemenceau, Anatole France, Jean Jaurès, F. de Pressensé, E. de Roberty, J. Longuet ve Pierre Guillard'ın) işbirliği yapmalarının sonucuydu.[20]

1901'de Taşnakların isteği üzerine, Enternasyonal Sosyalist Büro, bütün sosyalistlere, kıyımlara son verdirmek amacıyla kendi parlamentolarında harekete geçmeleri ve kendi hükümetlerini sıkıştırmaları çağrısında bulundu.[21] Bu çağrı, insaniyetçi kaygıların ötesinde, İkinci Enternasyonal'in millî mesele konusunda giderek duyarlılığının arttığını göstermektedir.

Kuramsal bir boşluk

Hınçakların ve Taşnakların devrimci sabırsızlıktan ("davran ve şimdi davran") ile 1887-97 arasındaki on yılın örgütlenme sorunları, ciddî kuramsal düşünmeyi engelledi ve parti basınını popüler ve propagandif yazıların yayımlanmasına indirgedi. Milliyetçilik, savlarını Ermeni Edebiyatı'ndan (Mikael Nalbandyan, Ğevont Alişan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Kamar Katiba, Raffi gibi yazarlardan), sosyalizmse Avrupa sosyalizminin Almanca, Fransızca ve Rusça "klâsikleri"nin çevirilerinden alıyordu.

Bireyler ve küçük devrimci gruplar arasında tam bir ideolojik birlik sağlanamadı, zaten gerekli de değildi. Mücadelenin güç koşulları altında, yakın (âcil) hedefler üzerinde anlaşmak yeterliydi.[22] O zaman, önemli olan Ermeni militanlarının eylemlerini esinlendiren örneklerdi: Rus halkçılığı ve Bulgar yolu.

---

20 *Pro Armenia*, 1900'den 1908'e değin Paris'te bu adla, 1912-14 arasında da *Pour les peuples d'Orient* başlığıyla yayımlanmıştır.

21 G. Haupt, *Bureau Socialiste International* (Paris, 1969), s. 34-36.

22 Bu görüşü Rupen Tarpinyan makalelerinde geliştirmiştir: "H. H. Taşnaksutyun ev anor Kaghakakanutiun Tiurkiayi mec" [EDF ve Türkiye'deki Siyaseti]. *Azatamard* [Özgürlük Savaşı] (İstanbul, 1910). Düzensiz 448-68 sayılar.

Rus popülizmi, Ermeni intelligentsia'sının dünya görüşünü şekillendirmiş ve eylem biçimlerini belirlemiştir.[23] (1877-78) Rus-Türk Savaşından ve Narodnaya Volya'nın kuruluşundan II. Aleksandr'ın öldürülmesine (1881) kadar, halkçılık Tiflis, Moskova ve St. Petersburg'ta küçük bir Ermeni okul ve üniversite öğrencileri azınlığını kendine çekti.

Hınçak ve Taşnak partilerinin kurucularından bazıları (Maro Vartanyan, Gevork Haraçyan) halkçı çevrelerde bulunmuş, hatta (Kristapor Mikaelyan, Abraham Dastakyan ve Simon Zavaryan gibileri) Narodnaya Volya'ya girmişlerdir. Tiflis'te 1880'de Narodnaya Volya Komitesi'nin Rusça bilen ve Rus İmparatorluğu'nda halkın özgürlükleri için savaşan altı üyesi vardı (bunların üçü Ermeni, üçü Gürcüydü). Fakat (çoğu Nersesyan Akademisi'nin öğrencisi olan) genç Ermeni eylemcilerinin çoğunluğu, ünlü *Krujki* örneğine göre oluşturulmuş küçük yasadışı gruplara girmişlerdi. Bunlar buluşup, Belinski'den Pisarev'e radikal Rus intelligentsia'sının, ama en çok da Ermeni yazarların eserlerini okuyorlardı.[24] Seksenlerde, bu gruplar, Herzen'in bir arkadaşı olan Mikael Nalbandyan'ın yazılarını ve inançlı bir "Batılılaşmacı" olan Grigor Ardzruni'nin başyazarlığını yaptığı yasal Ermeni liberal dergisi *Mşag*'taki makaleleri çözümlemekteydiler. Kamar Katiba'nın şiirleri ve Raffi'nin romanları, okuyanları sürükleyecek kadar etkileyiciydi.[25]

İleride militan ya da profesyonel devrimci olacak kişilerin psikolojik ve ideolojik formasyonunda millî edebiyatın oynadığı rolü vurgulamak gerekir. Bunların birçoğu, aynı zamanda kendileri de şair ya da yazar adaylarıydı. Yaptığı etkiler bakımından hiç kimse Raffi (1835-1888) ile karşılaş-

23 Taşnak ideologlarının –M. Varandyan, E. Frankyan vb.– sonraki yapıtlarını yeniden okumak, bunu kanıtlamaya yeter.

24 Kristapor Mikaelyan, "Memoirs," *Hayrenik Amsagir* (Boston), 10 (1927).

25 Raffi (1835-1888) için bkz. L. Nalbandian, *a.g.e.*, s. 57-66.

tırılamaz. Bu çok verimli, romantik yazarı, Ermeni tarihinden alınma olaylar esinlendirmekteydi. Raffi genç okuyucularında tutkulu bir enerji, bir özgürlük ve fedakârlık susuzluğu ve Ego'nun bir yüceltilişi yaratıyordu ve bütün bunlar, özgürlüğe kavuşturulmayı bekleyen esir ve kirletilmiş Anavatan, Batı Ermenistan için beslenen, neredeyse nörotik bir aşkla karışmıştı. 1880'de Raffi *Khente* (Çılgın) adlı romanını çıkardı; burada tıpkı bir kâhin gibi, "yeni Ermeni insanı", yani devrimci modelini ortaya koyuyordu.

Popülizm patikası boyunca

Öykünmenin gücü ne olursa olsun, Kafkasyalı Ermeni gençleri Rus popülizminin –köy komünü temelinde sosyalizmi kurmak ve otokrasiyi devirmek– hedeflerini aynen kabul edemezlerdi. Hiç kuşkusuz, Transkafkasya'da, özellikle Gürcistan'da, ama Ermeni köylülüğünün arazi ve su kullanımı için Müslüman toprak sahipleriyle –ağalar ve mülkadarlarla– çatıştığı yörelerde de, ciddi tarımsal sorunlar vardı. Ortaklaşa topraklar ve üreticiler için elverişli toprak kullanım biçimleri ("Toprak kullananındır") eksik değildi, ama *mir* ya da *obşçina* (komünal köy) yoktu. Otokrasiye gelince, ondan korkuluyor hatta nefret ediliyor olabilirdi, fakat Doğu despotizmleriyle karşılaştırılınca, (Çarlık) yine de uygarlaştırıcı bir düzen ve Türk tehlikesine karşı yegâne güvence olarak görünüyordu. Nihayet, son derece millî ve Slavofil bir hareket olan Rus popülizmi, Rus-olmayan unsurların millî sorunları için herhangi bir çözüm getirmemekteydi.

Fakat Rus siyasal düşünüşüyle temasının köktenleştirdiği ve Lavrov'un herşeyi halkın uğruna feda etme ödevini benimsettiği Ermeni intelligentsia'sı, Rus intelligentsia'sının davranışını milli bir kalıba uyarladı. Ünlü "*V Narod*" (Halka Doğru) sloganı, Ermeni yurtseverlerinin ağzında "*depi*

Erkir"[26] (Vatana Doğru) oldu. Erkir, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki tarihî Ermenistan'ı anlatıyordu. Bu, milletin [*azg*] özünü oluşturan ezik ve bezgin köylü ve zanaatçılardan meydana gelen halkıyla (*Joğovurt*) efsanevî Ermeni anavatanıydı.

Kafkasya Ermenilerinin etkin bir biçimde katıldıkları 1877-78 Rus-Türk Savaşı, Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u ilhakı ve geri çekilen Rus ordusuyla birlikte, Türkiye'den binlerce Ermeni köylüsünün ayrılması, temas ve tanıma fırsatları oldu. *Erkir*'in acıklı gerçeği, halkının berbat durumu ve çektikleri ızdıraplar, toplumsal ilişkilerdeki şiddet öğesi ile birlikte Kafkasya basınına ve yazınına yansıtıldı. Bunlar, birçok duyarlı genç adamın vicdanlarındaki rahatsızlığı canlı tutuyor; bu gençler, tıpkı Rusya'nın "pişman soyluları" gibi, ayrıcalıklarının bilincine vardıkça ödevlerini de fark ediyorlardı: *Erkir*'in halkına adalet ve özgürlük getirmek.

II. Aleksandr'ın öldürülmesinden sonra popülistlerin başarısızlığa uğraması, Berlin Kongresi'ni izleyen hayal kırıklıklarına da eklenince, Kafkasya Ermeni intelligentsia'smın Pan-Rus hareketinden kopup kendi millî hedeflerine yönelmesi sonucunu doğurdu. 1882 başlarında, Gürcü hareketi (otokrasiye karşı imparatorluğun öteki halklarıyla birlikte mücadele ederek) uluslararası bir akım halinde gelişir ve hızla Marksizmi özümlerken,[27] Ermeniler Tiflis'te Narodnaya Volya komitesinden ayrılarak "bütün etkinliğini mutsuz Ermeni halkının yararına harcayacak" bir örgüt kurdular; Moskova'da da bu olay gizli bir merkezin oluşturulmasıyla

26 *Erkir* efsanesini yaratan Mıgırdıç (Mkrtiç) Khrimyan'dı (1821-1907). Khrimyan Hayrik (Baba) adıyla anılan bu zat, sırasıyla gazeteci, Van Piskoposu, İstanbul Patriği, Berlin Kongresi delegesi ve Gatoğigos oldu. 1857'de İstanbul'dan ayrıldığı zaman gittiği Van dolaylarındaki Varag Manastırı'nı, sonra da Muş'un yukarısındaki Surb Karapet'i canlandırarak, yurtseverlik ve kültür merkezleri haline getirdi.

27 Noi Zhordania. *My Life* (California, 1968). L. Haimson'un yazdığı önsöze de bkz s. V-XIV.

yankılandı.[28] "Yurtseverler Birliği" (*Hayrenaserneri miutyun*) adı, programını özetliyordu.[29]

1885-86'da Kafkasya'daki Ermeni okullarının kapatılması, Çarlık aleyhindeki ilk Ermenice risalenin yazılmasına yol açtı.[30] Bu kapatmalar, milli duyguları köpürtmekten başka, en önemlisi, Ermeni öğretmenlerin başka amaçlarla kullanılmalarını da olanaklı kılmaktaydı.

Erkir'e yönelik bir "haçlı seferi" örgütlenmesini, ülkenin bölünmüşlüğü Pan-Ermeni kuruluşlarına bir ödev olarak zorlamıştı. Aynı gerekçe, Kafkasyalı devrimcilere Rusya'nın dışında Osmanlı İmparatorluğu'nda eyleme geçmeyi buyuruyordu. Bu durum Kafkasya'daki Ermenileri, tam da onların arasında Marksizmin belirmeye başladığı bir anda, Gürcü ve Rus komşularından ayırdı, yalıttı ve kopardı.

Ermeni haçlı seferi, Rus halkçılığının evrelerini içiçe geçen bir teleskop biçiminde yinelemiştir. Tiflis'teki okurlarına Türkiye Ermenistanı'nın içyüzünü açıklamak için kendilerini coğrafyacı, etnograf ya da linguistlere dönüştüren "hac yolcuları"nın barışçıl haçlı seferinin ardından, *fedayi* hareketinin habercisi olan Kukunyan'ın silâhlı haçlı seferi geldi.

Bulgar yolu

1890 yazında, Tiflis'te Taşnak Partisi'nin kurulduğu sıralarda, St. Petersburg'ta okuyan Sarkis Kukunyan adlı bir öğrencinin önderliğinde 125 Ermeni gencinden oluşan silâh-

28 Tiflis Komitesi'nden Dastakyan'ın Kristapor'a mektubu. Kristapor Mikayelyan, a.g.m.

29 M. Varandyan, HHDP, cilt I, s. 47-59; A. Gülhandanyan, Hayrenik Amsagîr, II (1940), s. 65-71.

30 "Yurtseverler Birliği"nin eseri olan bu belge, Rusçaya çevrilip *Narodnaya Volya*'nın 10-11. sayılarında yayımlanmıştır. V. Minakhoryan *Vem*'de (Taş) alıntılıyor (Paris) 3, (1934), s. 98-100.

lı bir birlik Osmanlı sınırını geçmeye kalkıştı.[31] Sonuç feci bir hezimet oldu. Fakat onların gösterdikleri "yiğitlik" ve ("Kardeşlerimizi kurtarmak için öleceğiz") parolaları, şarkılar ve ikonografyayla yayılarak, Ermeniler üstünde derin bir etki yarattı. Böylece, ikinci bir modelleri oldu: Bulgar yolu.

Hiç şüphesiz, Ermeni Sorunu'yla aynı dönemde yer alan Bulgar devrimi, Kafkasyalı devrimcilerin taktiklerini esinlemiştir. Ermeni siyasal yazınında bu süreç, sonsuza dek tartışılmış ve çözümlenmişti: *hayduk* hareketi, halk ayaklanması, "Bulgarlara yapılan mezalim", Batı parlamentolarında sorulan sorular, Rus müdahalesi ve Bulgaristan'a özerklik tanınması. Böylece, Balkanların özgül deneyimini yansıtan Bulgar modeli, Anadolu'ya getirildi. Fakat Ermeniler kendi ülkelerinde azınlıkta idiler; bu da, yaşamsal önemdeki halk ayaklanması aşamasını olanaksız kılıyordu.[32] Üstelik, Ermeni Sorunu uluslararası diplomasideki değişmelerin Anadolu'yu stratejik açıdan daha az önemli bir bölge haline getirdiği bir dönemde (doksanlı yılların başlarında) patlak verdi.

Uzak Doğu'ya yönelmeye başlayan Rusya'nın müdahale etme olasılığı kalmamıştı. Çarlık hükümeti Ermeni devrimcilerini desteklemek şöyle dursun, fena halde sıkıştırıyordu. Otokrasiye düşman Hınçaklar, Türkiye Ermenistanı'nın ilhakıyla sonuçlanabilecek bir Rus müdahalesinin tehlikesine ilk karşı çıkanlar oldular.[33] Taşnaklarsa, 1903'e kadar daha belirsiz bir tutum sürdürdüler. Ruslaştırma politikasını ve Rusya'da Ermenilerin uğradığı "beyaz kıyım"ı lânetliyor-

31 Sarkis Kukunyan (1866-1913). Kukunyan'la arkadaşlarının psikolojileri için bkz. *Divan*, s. 10-86; G. Lazyan, *Heghapokhakan demker* [Devrimci Kişiler] (Kahire, 1949), s. 285-93. A. Ter Minassian, "Le Mouvement révolutionnaire arménien," *La Question Arménienne* (Rocqueaire. Fransa. 1983), s. 113-67.

32 A. Der Minassian, "Le Mouvement révolutionnaire arménien." Kukunyan'ın muhakemesi 1893'te sert hükümler vermiş, Hınçakların tutuklanması ise 1895'te olmuştur.

33 *PSDHK*, s. 36.

lar, ama iki cephede birden savaşmanın maddî imkânsızlığına işaretle, Çarlığa karşı mücadeleye katılmıyorlardı.

Gerçekte uygulanamaz olan Bulgar modeli, Ermeni hareketini Osmanlı İmparatorluğu içinde bir Hıristiyan hareketinden fazla birşey olmamaya mahkûm etti. Balkanlar'da ardarda açılan olaylarla karşılaştırıldığında geciken, ama Doğu halkları arasında başlayacak uyanış açısından da fazla erken gelen Ermeni devrimi, içine ne denli sosyalizm sokuşturulmaya çalışıldıysa da, bir millî hareket olarak gelişti, Müslüman kitlelerinin anlayışsızlığı ve husumetiyle karşılaştı ve Ermeni devrimcilerini tehlikeli bir yalıtılmışlığa hapsetti. Müslümanlardan (özellikle Kürtlerden ve Jön Türklerden) kendilerine yandaş bulma yolundaki ilk girişimleri, dinsel ve etnik farklar, ekonomik ve kültürel eşitsizlikler nedeniyle hiç yürümedi ve aslında tam bir *zilletle* (alçalmayla) sonuçlandı.[34]

*Fedayi*lerin ortaya çıkması

Kafkasya Ermenilerinin, Transkafkasya'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İran'da, Balkanlar'da ve hatta ABD'de, rakip Hınçak ve Taşnak komitelerinin şebekelerini hızla kurmaları, bugüne değin süregelen ikili yapıdaki Pan-Ermeni siyasal örgütlenmesinin yaratılması sonucunu yaratmıştır. Ermeni folklorunun belleğinde, devrimci hareket *fedayi*ler hareketiyle özdeşleşmiştir. "Fedayi", Ermeniceye de Farsçadan geçmiş bir terimdir. "Kendini adayan" anlamına gelir.[35] Bu hareket, 20. yüzyıl İslâm dünyasında İran'dan Cezayir'e kadar özgürlük savaşçılarının öncüsü olmuştur.

34 Kürtler için bkz. M. Varandyan, HHDP, cilt I. s. 254-58. K. Sasuni, *Kurd Azgayin Şarzhumnere ev hayhrtakan hareberutiunnere* [Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri] (Beyrut, 1969). Jön Türklerle Paris, Cenevre ve Londra'da "pazarlıklar" yapılmıştır.

35 [Farsçaya da Arapçadan geçmiş olan Fedaî sözcüğünü, yazar gibi Ermeni imlâsıyla bıraktım – ç.n.] *Fedayi*'nin, martir [şehid] sözcüğünün özgün anlamında olduğu üzere, hafiften mistik bir boyutu vardır.

Ermeni "fedayi"si halktan doğdu. İster Kafkasyalı ister Osmanlı, ister aydın ya da papaz, ister basit köylü olsun, "fedayi" yaşamım eylemleri ve ölümüyle uyandırdığı halkına adayan silâhlı bir devrimci idi. Onda Rus popülistlerinden, Garibaldicilerden ve Bulgar *haydut*larından kalma izler bulunduğu doğru olmakla birlikte, aynı zamanda daha eski Ermeni köy eşkiyalığı geleneğinin de kalıtçısıydı.

10 ilâ 15 silâhlıdan oluşan seyyar çeteler halinde örgütlenen "fedayi"ler, mukabele bil-misiller kışkırtmamak kaygısıyla saldırı nitelikli eylemlerden geri dururlardı. Ama aynı zamanda, *Türkiye'de* köylülerin *kendilerini savunmalarına* yardım etmekteydiler. Bu, yüzyıllardır korku, edilgenlik ve kadercilik altında ezilip kalan reaya için, ancak psikolojik bir devrim diye anlatılabilecek bir olayın yaşanmasını içeriyordu. Köylüye, Kürde, Türk memura ve Ermeni murabahacıya karşı kendisini korumayı ve direnmeye cesaret etmesini öğretmek gerekiyordu. Ona bu cesareti kazandırmak için, silâh vermek gerekliydi. Fakat "halkı silâhlandırmak", bir gerçeklik olmaktan çok, bir slogandı; çünkü üstesinden gelinemeyecek finansman ve lojistik sorunları (Transkafkasya ve İran'dan fedayilerin, silâh ve cephanelerin geçirilmesi), bir iki dağlık yöreyle sınırlanan bir gerilla eyleminin ötesine geçilmesine hiçbir zaman olanak vermiyordu. Hınçakların mümkün sandıkları, ama Taşnakların kendi programlarına almadıkları genel ayaklanmanın olanaksızlığı ortaya çıktı: Tamatyan ve Poyaciyan adlı Hınçakların örgütlediği Sasun ayaklanması 1894-96 kıyımlarıyla sonuçlandı.[36] O dönemde, Taşnak Partisi de, bugün Üçüncü Dünya ülkelerinde devrimci savaş sorunları olarak yaygın bir biçimde tanınan, devrimci öğretim, silâhlı mücadele, şiddete tapma ve ideolojik basitleştirme gibi sorunlara gitgide artan ölçüde kafasını takıyordu.

36 C. J. Walker, a.g.m., s. 22 vd.

Burjuvazi: Eksik halka

Son olarak şuna da işaret edilmelidir ki, Ermeni deneyimi, her millî hareketin kendisine millî bir pazar arayan bir burjuvaziden kaynaklandığı yolundaki Marksist kuramların yanlışlığını kanıtlamaktadır. Yüksek ruhban takımınca da desteklenen Ermeni burjuvazisi, (kültür ve din kurumları oluşturmak ve hastaneler açmak gibi) "millî hayır işleri"ne girişmişler ve Ermeni devrimcilerine karşı çıkmışlardır. Bir diaspora sınıfı olarak, İstanbul, İzmir, Trabzon, Tiflis, Bakû, Tebriz, İsfahan ya da Kahire'deki Ermeni burjuvazisi uçsuz bucaksız Osmanlı, Rus ve İran imparatorluk piyasalarıyla çalışıyor ve belli başlı çağdaş ticaret yollarının uzağında kalan Ermeni yaylalarıyla pek ilgilenmiyordu. Gerek tutucu gerekse liberal eğilimli Ermeni burjuvaları her zaman hükümet yetkililerinin teveccühüne mazhar kalmaya özeniyorlardı ve hiç de isyankâr bir sınıf değillerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda tek istedikleri, düzeltimlerdi (ıslahat). Rus İmparatorluğu'nda ise, kapitalizmin gelişmelerinin ve yeni petrol üretiminin sağladığı yararları korumaya ve genişletmeye çalışıyorlardı. Hem Hınçakların hem de Taşnakların basınında, milletin kaderini umursamayan bu "Krozüs"lerin ben-merkezciliklerini kıyasıya eleştiren yazıların sonu gelmez. Devrimcilerin mücadelelerini sürdürebilmek için gerekli kaynakları burjuvaziden sızdırmakta terörizme başvurmak durumunda kalmaları olgusu, devrimci hareketin burjuvazinin çıkarlarını değil, baskı altında yaşayan yoksullaşmış sınıfların yararlarını dile getirdiğinin yeterli kanıtıdır.[37] Militanların toplumsal kökenleri (intelligentsia, zanaatkârlar, köylüler), sosyalizmin milliyetçilikle bütünlenmesi ve halkla milletin birbirine karıştırılması, Ermeni hareketinin *millî halkçılık* diye nitelendirilmesine imkân veriyor.

37 R. Luxemburg, a.g.m.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEÇİM YAPMA ZAMANI (1903-1907)

Sınıf mücadelesi mi millî mücadele mi?

20. yüzyılın başına kadar, Ermeni devrimi tümüyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yönelmişti ve Kafkasya'daki Ermeniler Rus otokrasisine başkaldırmaya hiç de niyetli görünmüyorlardı. Birdenbire hareketin ağırlık merkezi Transkafkasya'ya kaydı ve bu, müthiş bir yeni-amaçlar-edinme sorunu yarattı. Olguların incelenmesi, dört neden gösterilmesini olanaklı kılıyor: Ermeni Sorunu'nun tıkanıp kilitlenmesi, Transkafkasya'da kapitalizmin gelişmesi ile bunun doğurduğu toplumsal değişiklikler, Ermeni Kilisesi'nin mallarına mülklerine el konulması ve 1905 Devrimi.

Ermeni Sorunu'nun tıkanması

1900'e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin kurtuluş hareketinde hiçbir gelişme olmamıştı. 1890'lı yıllardaki coşkularının tam tersine, Kafkasya'daki Ermeniler umursamaz olmuşlar, moralleri bozulmuştu. 1894-96 kı-

yımlarında 300.000 Ermeninin öldürüldüğü ileri sürülmesine karşın, büyük devletler zayıf diplomatik protestolarda bulunmakla yetinmişlerdir. Rusya Anadolu'daki Ermeni devrimcilerinin kışkırtmalarını desteklemek şöyle dursun, onların Britanya tarafından yöneltildiğinden kuşkulanmaktaydı. Çarlık yanlıları, özerklik heveslerinin sınırın Rusya tarafındaki Ermeni ve Gürcüler arasında da kök salacağından korkuyorlardı.[1] Sorumluluk ve başarısızlık sorunlarıyla karşılaşınca, Ermeni devrimci partileri yerlerinde saydılar. (Özellikle diaspora topluluklarında) Hmçak Partisi'nin hâlâ şubeleri ve yayınları vardı, fakat Osmanlı İmparatorluğu içinde hemen hemen hiçbir devrimci etkinliği görülmüyordu. Hmçak "Merkezi" de sürmekteydi; hatta Ermeni işçilerin Bibi-Eibat, Surakhani ve Balakhani'de yoğun olarak yaşadıkları Bakû'nun varoşlarında ve endüstriyel yörelerinde örgütlenmişti bile. 1897'deki son eyleminden –Ermeni fedayilerin Khanasor baskınından– beri Taşnak Partisi, çalışmalarını Anadolu'da, özellikle de örgütlenme işleri yaptığı Vaspuragan ve Taron'da yoğunlaştırmıştı. Taşnaklar, Batı Avrupa'da da propagandalar yapıyorlardı. Rusya İmparatorluğu içinde, Kars, Gümrü (Aleksandrapol), Tiflis, Erivan, Bakû, Batum, Nor-Nakhiç ve Moskova'da bir komiteler şebekesi kurmuşlardı; fakat Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eylemler konusunda gittikçe artan ilgisizlikleri, bellerini büküyordu.

Transkafkasya'da kapitalizm

1860'lı yılların sonlarından itibaren, Transkafkasya'ya kapitalizm yavaş yavaş girdi. Demiryollarının (özellikle Bakû-Batum ve Rostov-Bakû hatlarının) yapılması, bölgenin yalıtılmışlığını sona erdirdi ve hem tarımsal hem de endüstriyel

1 A. Beylerian, "L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)," *Relations internationales* (Paris) 3, (1975), s. 19-54.

gelişmesini kolaylaştırdı. 1898 ile 1901 arasında, uluslararası sermayenin, Rus ve Ermeni yüksek malî çevrelerinin etkisi altında, Bakû dünyanın en önde gelen petrol üretim merkezi oldu. Ayrıca, Şiaturi'deki manganez, Tkvibuli'deki kömür ve Zangezur'daki bakır yatakları da çeşitli küçük firmalarca işletiliyordu. Allahverdi'deki Fransız şirketi gibi büyük çaplı işletmeler istisnaîydi. Sohum'da tütün, Erivan'da brendi (konyak!), Gürcistan'da ipek büküm ve dokuma gibi işleme endüstrileri, küçük ve orta büyüklükteki, nadiren de Tiflis ve Bakû'daki pamuk gibi büyük-çaplı işletmelerin elindeydi. (Pamuk, şeker, demir ve ateşli silâhlar dahil) Rus sanayi ürünlerinin Kafkasya'yı istilâ etmelerine karşın, (ateşli silâhlar, madenî eşya, kumaş ve deri ürünleriyle tanınmış) uzun bir geçmişleri olan zanaatçı işlikleri eşitsiz bir gerilemeye uğradılar, hatta bazı dallarda ithal mallarıyla rekabete giriştiler, Karabağ'da nüfusun yüzde 30 kadarı bu tür üretimde çalışıyordu.[2]

Endüstriyel gelişme, köyle ve ev imalâtıyla ilişkileri kopmamış bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni doğan sınıf, çevrelerini arı kovanı gibi kaynaşan zanaatkârlar ve küçük imalâtçılar dünyasının sardığı bir takım proletarya vakalarında yoğunlaşmıştı: 1908'de çoğu Rus olmak üzere 20.000 dolayında demiryolu işçisinin çalıştığı istasyon ve depolarda;[3] işçiler dünyasının hâlâ bir şark pazarı renklerini taşıdığı, idarî, kültürel, ticari ve sınaî bir başkent konumuna yükselmiş olan Tiflis'te; petrol ihracatı için varilleme fabrikalarının çalıştığı Batum'da; ve nihayet, 1908'de 178 fabrikası ve 48.699 işçisiyle Kafkasya'daki yegâne işçi kalesini oluşturan Bakû'da[4] (bu şehrin nüfusu 1870'te 15.000'den

2 P. I. Lyaschenko, *History of the National Economy of Russia to 1917* (New York. 1970), s. 619-34.

3 *A.g.e.*

4 Ronald G. Suny, *The Baku Commune 1917-1918* (Princeton, 1972), s. 7.

ibaretken, 1913'te 214.000'e erişmiştir). (20'ye yakın milliyetle) çokuluslu bileşimi ve "milliyetin sınıfı pekiştirdiği" tabakalaşmasıyla Bakû işçi sınıfı, Transkafkasya işçi sınıfının bütün niteliklerini içinde taşımaktaydı.[5] Örneğin, doksanların sonlarında Bakû işçi sınıfı, baştan aşağı, vasıflı Rus işçilerinden (toplamın yüzde 17 ilâ 20'si), Ermeni işçilerden (yüzde 25 ilâ 29), Azeri ya da Tatar (yüzde 12 ilâ 13) ve İranlı (yüzde 19 ilâ 21) emekçilerden oluşuyordu.[6]

Bu yüzyılın başında, Ermeniler Bakû işçileri arasında kesinlikle en büyük millî topluluk idiler ve 1917'ye kadar Bakû, Ermeni işçilerinin en önde gelen merkeziydi. Bu olgu, Ermeni toplumunun evrimiyle ilgili birtakım yorumlar gerektiriyor. Özgüllükçü (*spesifist*) B. İşkhanyan'm yetkinlikle yaptığı, Kafkasya halkları üstüne karşılaştırmalı sosyoloji incelemesi, Ermeni toplumunun şehirleşme ve sanayileşme etkileri altında, 1897'de gerek Gürcü gerekse Azeri toplumlarından belirgin bir biçimde daha çok ayrımlaşmış bulunduğunu ve bir diaspora olduğunu ortaya koymaktadır.[7] Kafkasya'da toplam nüfusun yüzde 12'siyle üçüncü büyüklükteki millî grup olmakla birlikte, Ermenilerin gerçek bir ülkeleri yoktu. Kafkasya'daki Ermenilerin yüzde 40'ının toplaştığı Erivan yöresinde bile, nüfusun ancak yüzde 53'ünü oluşturuyorlardı – Müslümanlardan çok az fazlaydılar. Ermenilerin yüzde 79'unun hâlâ köylerde yaşamalarına karşılık, yüzde 21'i şehirliydi – ve bu Kafkasya halkları arasında en yüksek şehirleşme oranıydı. 200.000'e yakın Ermeni Tiflis'te yoğunlaşmıştı; Bakû'da da 52.233 Ermeni oturuyordu.[8] Bu şehir sâkinleri dünyasının bir ucunda bir işçi sınıfı oluşmaktaydı, öteki ucunda da güçlü bir ticaret ve sanayi burjuvazisi.

5 *A.g.e.*, s. 14

6 P. . I. Lyaschenko, *a.g.e.*, s. 631.

7 B. Ishkhanian, *Nationaler Bestand, berutmässige Gruppierung und soziale Gliederung der Kaukasischen Völker* (Berlin, 1914).

8 *A.g.e.*, s. 12-13, 21.

İşçi sınıfının oğulcuğu (embriyosu) gurbette ve sürgünde meydana geldi. Karabağ, Zangezor, Lori, Doğu Anadolu ve İran Azerbaycanı'ndaki Ermeni köylerinin erkek emek gücü fazlası, Bakû'ya, Tiflis'e ve Batum'a çekilmekteydi. Birkaç cüretkârın servet yaptığı, ama büyük çoğunluğun petrol işçilerinin saflarına katıldığı (1903'te 12.000 Ermeni işçisiyle) Bakû, 'Vaadedilmiş Toprak'tı. Tiflis'te de Ermeniler tütün endüstrisinde çalışan işçilerin çoğunluğunu, deri ve dokuma endüstrilerindekilerin de bir haylisini oluşturuyorlardı. 1895 kıyımlarından kaçan zavallılarsa Batum'a doluşmuşlardı.[9] Bir Ermeni ilçesinde hatırı sayılır bir işçi yoğunlaşması olan tek yer Lori'ydi: 1905'te Allahverdi'de üçte biri Ermeni olan 4-5.000 kişi çalışmaktaydı.[10] Sayıları az (1910'da bütün Transkafkasya'da 30.000) ve dağınık durumdaki Ermeni işçileri, gerek tarımsal ve endüstriyel bunalımların, gerekse mevsimlerin ritmine uyarak köyleriyle fabrikalar arasında göçebelik ediyorlardı.[11] Dil ve din engelleri, onların birleşik bir Transkafkasya işçi sınıfı meydana getirmek üzere diğerleriyle bütünleşmelerinin karşısına aşılmaz güçlükler çıkarıyordu.

Ermeni burjuvazisiyse eski ve iktisaden güçlü bir sınıftı. 17. ve 18. yüzyıllarda *hoca* ya da tüccar sınıfının kapitalizminden evrilerek hem Tiflis'te hem de Astrahan ve Moskova'da oluşmuştu.[12] 19. yüzyılda Ermeniler, Kafkas savaşları sırasında Rus ordularına erzak satmaktan, İran'la şeker ve pamuklu ürünler ticareti yapmaktan, sonra Tiflis'te hâkim oldukları pamuk, deri ve tütün endüstrilerinden ve nihayet bankacılıktan yararlanarak sermayelerini geliştirdiler. Fakat, Ermeni endüstriyel yüksek finansının, yaratılmasına

9 D. Anunun, *a.g.e.*, s .90.

10 V. A. Barsamian, *a.g.e.*, cilt III, s. 394.

11 M. Varandyan, *Hosankner* [Akımlar] (Cenevre, 1910), s. 156.

12 K. Kevonian, a.g.m., s. 194-224.

yardım ettiği petrol endüstrilerinden ayrı düşünülemeyecek bir biçimde asıl büyüdüğü yer Bakû'ydu. 1850'den 1872'ye kadar Mirzoev ve Gukasov ailelerinin Bakû petrolleri üzerinde fiilî bir tekel sahibi oldukları, diğer Ermeni sanayicileri de petrolün çıkarılmasından damıtılmasına (rafine edilmesine), taşınmasına ve uluslararası düzeyde pazarlanmasına kadar etkinlik gösterdikleri bu yörede Ermeniler öncü konumundaydılar. Liazanov, Ğukasov, Mantaşev ve diğerlerinin serveti efsaneleşmişti.[13]

Kapital ve kültür

Eski bir doğu geleneği, bu yeni zenginleri milleti himayeleri altına almaya ve hayırseverlik işlevlerini üstlenmeye zorladı. Pek bağlı kaldıkları Ermeni Kilisesi de, onları durmadan iyilikler yapmaları ve kültür kurumları oluşturmaları, ama aynı zamanda da Ermeni işçiler çalıştırmaları için teşvik etti. Böylece, Ermeni kapitalisti, tıpkı Müslüman kapitalisti gibi, hayırhahlık kisvesi altında, esas itibarıyla kendi topluluğunun işçilerini sömürüyordu. Firmaların yöneticileri de Ermeniler olunca, Ermeni işçiler 1901-3 bunalımı patlak verinceye kadar, patronu kendilerine iş ve para sağlayan bir hayır sahibi gibi düşündüler. Azeri işçiler de tıpkı öyleydiler; oysa Bakû, Tiflis ve Batum'daki Gürcü işçiler için, bir Gürcü endüstriyel burjuvazisinin yokluğunda, mal sahibi her zaman bir yabancı, çoğunlukla da bir Ermeniydi. Dolayısıyla, Gürcüler arasında sınıf bilincinin millî bilinçle ve yabancı düşmanlığıyla elele geliştiği daha çabuk ortaya çıktı.[14]

1901-3'teki ekonomik çöküntü, fazlasıyla donanmış endüstriyel yörelerin geleneksel bir köy ekonomisiyle yan ya-

13 A. Ter Minassian, "Aux origines...," s. 72.

14 A.g.m., s. 73. Bugün de, benzer bir durumda Lübnanlı işçilerin nasıl davrandıkları için bkz. *Etat et perspective de l'industrie au Liban* (Beyrut, 1978), s. 37 vd.

na varolduğu Transkafkasya'yı derinlemesine etkiledi. 1900 ile 1903 yılları arasında iktisadî grevler demiryolu işçilerini, köylüleri, hepsinden çok da Tiflis, Don üzerindeki Rostov, Bakû, Batum ve Guria ilçesinin çokuluslu ve yarı-proleterleşmiş işçilerini felce uğrattı. 1901 ve 1902'de Rus, Gürcü ve Ermeni Sosyal Demokratları tarafından kurulan, Tiflis, Bakû ve Batum komitelerinin çabalarıyla grevler siyasîleşti. Yeni bir etken de vardı: Bakû ve Tiflis'teki Ermeni işçiler kendiliklerinden bu grevlere katıldılar.

1890'lar boyunca, işçi hareketinin ortaya çıkışından önce varolmuş ve gerçekle temastan yararlanmamış bulunan Hınçak ve Taşnak partileri Kafkasya'daki işçi sorununa çok az ilgi gösterdiler. 1892 yılında Tiflis'te kurulan Devrimci Ermeni İşçileri Derneği üzerinde, "Mesame-dase" (Üçüncü Grup) üyesi Gürcü devrimciler kadar Hınçakların da etkisi olduğu açıktır.[15] Dernek, işçi sınıfının ekonomik ve siyasal çıkarlarının savunulmasını amaç edinmesinin ve ortaya, Narodnaya Volya emekçi çevrelerinden esinlenmiş bir program koymasının yanı sıra, Türkiye'deki Ermenilerin kaderine ve ulusal soruna özel bir ilgi de gösterdi. Umudu, özgür bir Ermenistan, *Azad Hayastan* kurmaktı; yayın organının adı da bu oldu. 1895'te polis tarafından dağıtılmcaya kadar, Gümrü (Aleksandrapol), Kars, Gence (Kantsak) ve Bakû'da (1894-95) bir takım gruplar yaratmayı başardı.

Marksist geleneğin kökenleri

Tiflis'te 1898'de kurulan ve 1901'de dağılan Marksist Ermeni İşçiler Grubu, Ermeni işçisinin kaderini Transkafkasya ve Rusya proletaryasına bağlamakla önemli bir adım atmıştı.[16] "Grup"un bir avuç üyesi olmasına ve hâlâ millî sınırlar-

15 V. A. Parsamian, *a.g.e.*, cilt III, s. 348 vd.

16 *A.g.e.*

da örgütlenmesine karşın, artık yalıtılmış durumda değildi. Tiflis'teki ilerici Gürcü işçileriyle temas halindeydi; üyelerinden ikisi –eskiden Hmçak olan, gelecekte de Menşevik olacak Kevork Karaciyan (Arkomedes) ile müstakbel Bolşevik Melik Melikyan (Deduşka)– Tiflis'teki Sosyal Demokrat (SD) grubuna girmişlerdi. Yeni örgüt, Ermenilerin çoğunlukta olduğu tütün, deri ve ayakkabı fabrikalarında yapılan grevlere katıldı. Sonunda, Ermeni işçisinin yalıtık kalmasının nedeni diye gördüğü millî sorunu, Türkiye Ermenistanı sorununu da terketti. El yazısıyla çıkardığı organı *Panvor*'da (İşçi), "Grup", dar millî mücadelelerinden ötürü hem Hınçakları hem de Taşnakları eleştiriyor ve Transkafkasya hareketinin uluslararası niteliğinin güçlendirilmesini öneriyordu.

1898 ile 1902 arasında, işte bu enternasyonalist temel üzerinde (bazan sadece 2 ya da 3 üyeli) küçük küçük (Rus, Gürcü ve Ermeni) Sosyal Demokrat grupları ortaya çıkmaya başladı.[17] Bununla birlikte, Marksizme ancak bir avuç Ermeni aydını (eski öğrenciler) ve işçisi bağlanmıştı. İşçiler (Esalem, Deduşka, Humaryan) daha önceki işçi örgütlerinden geliyorlardı, ama aydınların da çoğu benzer bir yoldan geçmişlerdi. Yetmişli yılların sonlarında doğdukları için 20 yaş dolaylarındaydılar. Bazıları Ermeni mahalle okullarına ya da Nersesyan Akademisi'ne gitmişler, hatta Hınçak yahut Taşnak gençlik gruplarından geçmişlerdi. Ermeni okullarının kapatılmasıyla bu gençler Rus okullarına aktarıldı. Bunlar, Moskova, St. Petersburg, Riga ya da Dorpat'taki yüksek eğitim kurumlarında Rus devrimci hareketiyle ve Marksizmle tanıştılar. 1901-2'deki üniversite olayları sırasında, kurumlarından atıldıkları zaman, Transkafkasya'ya sürgün edildiler. Sayıları az, ama etkinlikleri yüksekti; Tiflis ve Bakû'da

17 K. Garipcanyan, *V. I. Lenine ev Andrkovkase* [V. I Lenin ve Transkafkasya] (Erivan, 1970), cilt I, s. 136 vd.

SD komiteleri kurulurken (1901-2) teknik beceriler gösterdiler. Kuryelik yaptılar (Lenin'in başyazarlığıyla hazırlanan, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin yayın organı *İskra*'nın dizgi ve düzeltilerini Tebriz'den Erdebil'e, sonra da Bakû'ya taşıyorlardı); örgütçülük yaptılar (örneğin, Bakû'da Bogdan Knuniants ile kız ve erkek kardeşleri); yeraltı basımcılığı yaptılar (Bakû'da Deduşka, Tiflis'te Kamo); her işi yaptılar ("efsanevî" [hezarfen] Kamo).[18]

1902 ilkbaharında Riga Politeknik Enstitüsü'nden kovulmuş genç bir adam, Stepan Şahumyan Tiflis'e geldikten birkaç ay sonra, Ermeni SD'ler Birliği kuruldu. Bu "birlik"in varoluşunun yegâne somut kanıtı, *Proletarya* dergisinin çıkarılabilen tek sayısıdır; ama burada yayımlanan hayli karmaşık *Manifesto*, yurtdışındaki Lenin'in dikkatini çekti. Lenin *Proletarya*'daki milliyetçilik ve federalizmle ilgili bütün yazıların, kendisine tercüme edilmesini istemiş ve "millî meseleyi doğru biçimde ortaya koyduğu için" *İskra*'da dergiyi kutlamıştı.[19]

Ermeni SD'lerinin *ayrı bir örgütü olarak* "Birlik" uzun sürmedi. Mart 1903'te RSDİP'nin Kafkasya Birliği'ne katılınca ortadan kalktı; buysa Gürcü *Brztola*'smın (Mücadele) ve Ermeni *Proletarya*'sının yazı kurullarını da, Tiflis, Bakû ve Batum'daki komitelerin temsilcilerini de içeren, Kafkasya SD'lerinin *bir birlik örgütlenmesi*'ydi.[20] Kafkasya Birliği, RSDİP'nin *İskra*'da çıkan programını onayladı, partinin ikinci kongresine delegeler atadı, Gürcü ve Ermeni yayın organlarını birleştirerek *Proletariati Krive* (Proletaryanın Mücadele-

18 Bakû Komitesi'nin üyelerinden biri olan Bogdan Gnuniantz (1878-1911), Londra Kongresi'nde (1903) delege ve St. Petersburg Sovyeti'nin (1905) yürütme kurulunda üyeydi.

19 Stepan Şahumyan (1878-1918). K. Mamikonyan, *Hay Sotsial Demokratneri Miutiunz 1902-3* [Ermeni SD'lerinin Birliği] (Erivan, 1969), s. 98 vd.'nda alıntılanıyor.

20 K. Garipcanyan, *a.g.e.*, cilt I, s. 160-63.

si) adlı tek bir propaganda dergisi çıkarmaya karar verdi. Yeni organ üç dilde –Gürcüce, Ermenice ve Rusça– yayımlanıyordu, ama Türkçesinin yapılmayışı dikkate değer. İlk sayıda basılan, "RSDİP Kafkasya Birliği'nin Özet Programı," *İskra*'nın örgütlenme ve propaganda anlayışına uygundu: tek bir parti örgütü ve Marksist yazının yayılması için ulusal dillerden yararlanılması. Fakat bu halklar karışımı açısından yakıcı bir sorun olan millî meseleye gelince, Avusturya Marksizminden etkilendiği belliydi. Çözüm olarak, Rusya'nın bölgesel özerklik ve birlikten ayrılma hakkı temelinde federal bir demokratik cumhuriyete dönüştürülmesini önermekle, Kafkasya SD'leri Brun Programı'nı (1899) okuduklarını ve anladıklarını göstermiş oluyorlardı. Birkaç ay sonraki Londra Kongresi'nde, Plehanov'la Lenin "Özet"e ve onun kabul edilemeyecek federalizmine karşı çıkmakta birleştiler.[21]

Taşnakların işçilerin gücünü bölen ve dağıtan milliyetçilik sabit fikirleriyle üstlerine çullandıkları Ermeni emekçileri arasında pek başarılı olamamaları, Ermeni Marksistlerinin burjuva diye damgaladıkları Hınçak ve Taşnak partilerine karşı gösterdikleri sözel şiddeti açıklamaya yetmelidir. Rusya gençliğinin fedakârlık ruhunu uyandırıp onları Türkiye'de kısır ve kanlı maceralara sürüklemekten ibaret kalan Taşnak ideolojisinin yoksulluğunu, Marksistler sert bir biçimde eleştiriyorlardı. 1901'de Bakû'da Taşnak Batı Bürosu'nun temsilcileri Kristapor Mikayelyan ile genç SD Bogdan Knuniants arasında yapılan alenî bir tartışma, bundan böyle değişmeyen bir anlaşmazlığın terimlerini belirledi. Gnuniantz, Taşnakları hem Ermenilerin Rusya'da siyasal eylem yapmalarını engellemekle hem de artık değer kavramım ve proletaryanın sömürülmesini görmezlikten gelmekle suçladı. Mikayelyan da, buna bir "proleter halk" kavramıyla karşılık verdi. İşçi olarak ve halk olarak iki kat ezilen Ermeni

21 Al. R. (A. Rubeni) *Sotsialist*'te (Cenevre), Sayı 18-19, 1906, s. 27.

halkı, Türkiye'de "kanının artık değeri"ni döküyordu.[22] Fakat bu kolay yanıt, Rusya'da siyasal çatışmaların yükseldiği bir dönemde, Kafkasya Taşnaklarının saflarında –özellikle Bakû'da– birlikten artık eser kalmadığı gerçeğini gizleyemezdi.

Kilisenin malına mülküne el konulması

Ermeni Sorunu'nun çıkmaza girmesi ve Transkafkasya'daki işçi hareketinin gelişmesi, Hınçak ve Taşnak intelligentsiası arasında, Ermeni devrimci hareketinin niteliği (milliyetçilik mi, sosyalizm mi?), taktikleri (Bulgar örneği mi, çokuluslu mücadele mi?) ve stratejisi (özerklik mi, bağımsızlık mı, yoksa Rus ve Osmanlı imparatorluklarının demokratikleştirilmesi mi?) konularında eleştirel bir ölçünmeye (yeniden düşünüp taşınmaya) yol açtı. Fakat tam da o sıralar, Ermeni Kilisesi'nin malına mülküne el koyan bir Rus hükümeti kararnamesinin çıkarılması, keskin bir milliyetçilik tepkisi doğurmuştur.[23]

Vali Golitsyn'in önerisiyle von Plehve tarafından alınan bu karar, bütün Ermenilerin yegâne ortak kurumu olan kiliseyi çok da fazla bir şey tutmayan malvarlığından yoksun bırakıyordu. Ancak bu hareket, açıkça Ermeni kültürünü bastırmaya yönelik bir dizi önlemin sonuncusuydu. 1903 yazında köylüler, zanaatkârlar, işçiler, tacirler ve aydınlar kendiliklerinden ayaklandılar. Direniş, önceleri barışçıl dinsel törenler ve Ermeni köylerinde ağlayan erkek, kadın ve çocukları biraraya getiren cenaze merasimleri biçimindeydi. Sonra duygular öfkeye döndü. Gösteriler büyüdü, otokrasiye karşı tavır aldı (bu yeniydi), arkalarında birtakım ölü ve yaralılar bırakan çatışmalara yol açtı, en sonunda da 2 Eylül

22 M. Varandyan, *HHDP*, s. 324'te alıntılanmıştır.

23 Aknuni, *a.g.e.*, s. 277-86.

1903'te Bakû'da bir başkaldırmaya dönüştü.[24] Nedenleri tümüyle ayrı olmakla birlikte, Ermeni direnişi, 1903 yazındaki genel grevle aynı zamanda gelişmişti. Don üzerindeki Rostov'da, ama en önemlisi Bakû'da birçok Ermeni grevi oldu. Müslümanların sükûnetlerini muhafaza etmelerine karşılık, hiç beklemediği bir biçimde neye uğradığını şaşıran Çarlık bürokrasisi, âsilerle bütün Ermenileri bir tutmaya başladı. Olağanüstü durum ilân edildi: Ermeni halkının her düzeyinden yüzlerce insan tutuklandı.

Kafkasya'daki Ermenilerin bu âni uyanışı, Hınçaklar, Taşnaklar ve SD'ler için de sürpriz olmuştu. 1903 yazında Taşnak Partisi tarafından kurulan, Ermeni Öz-Savunma Merkez Komitesi, o vakte kadar kendiliğinden gelişen halk hareketleri arasında eşgüdüm sağlamaya ve onların önderliğini üstlenmeye çalıştı.[25] *Ermeni topluluklarının öz-savunması* yalnızca bir eylem taktiği olmaktan çıkıp, Taşnak Partisi'nin yürüttüğü bir politika oldu ve ona Transkafkasya'da görülmemiş bir itibar kazandırdı.

Nihayet, 1903 Ekimi'nde Tiflis'te üç genç Hınçak'ın Prens Golitsyn'e suikast yapma girişimleri, Çarlık görevlilerine karşı yönelen uzun bir terörist eylemler dizisinin ve iyi tanımlanamamış bir "hainler" kategorisinin başlangıcı oldu. 1904'ten itibaren, özellikle de 1905'te Taşnak teröristleri Hınçak teröristlerinin yerini aldılar; ama onlar, daha önce işçilerin eriyen Hınçak Partisi'ne verdikleri destekleri kendilerine kazanmışlardı.[26] 1903 ile 1905 arasında, Bakû'daki (15 ilâ 25'er üyeli 25 yeni grup), Erivan ve Gümrü'deki Hınçak şubelerinin üyeleri çığ gibi büyüdü.[27] Böylelikle, 1903

24 *A.g.e.*, s. 287-321; Ananun, *a.g.e.*, cilt III, s. 35-42ç

25 M. Varandyan, *HHDP*, cilt I, s. 336.

26 M. Varandyan, *HHDP*, cilt I, s. 368-69. Bakû'da Vali Nakaşidze'nin öldürülmesine bkz.

27 *PSDHK*, s. 413-21 D. Ananun, "L'orientation des hentchakians vers la révolution et le socialisme," *Nork* (Erivan 1924), s. 274-315.

güzüne gelindiğinde, Ruslaştırma siyaseti, sıradan Kafkasya Ermenilerini amaçları Türkiye'yle ilgili olan devrimci millî partilerin kucağına itmişti. Marksistler için de, bu bir felâket oldu: Hmçak ve Taşnak partileri, tam da Rusya'da devrimci hareketin gelişmeye başladığı bir dönemde, Ermeni işçilerinin sınıf bilinçlerini bastırmak için milliyetçiliği kullanan taktik ve stratejileriyle, onları başkalarından yalıtıyorlardı. Hınçaklar durmadan sınıf mücadelesi çağrıları yapmaktaydılar; ama bu çağrıların ulusal mücadele içinde yarattığı gerilimleri çözemiyorlardı. Rus, Gürcü ve Ermeni Marksistlerine karşılık, Hmçaklar sınıf mücadelesini reddetmekteydiler. Onlara göre, Ermeni ulusunun aşırı dağılmışlığı, sayıca az ve birbirlerinin karşısındaki güçlerin eşitsizliği, ulusal kurtuluşun başlangıç aşamasında, toplumdaki bütün sınıfların bağlaşmalarını zorunlu kılıyordu.

1903'te Transkafkasya'da ilk belirtileri görünen Rus Devrimi, Ermeni Marksistlerini, sosyalistlerini ve milliyetçilerini, sınıf mücadelesi ile millî mücadele arasındaki çelişkilerle yüzyüze getirecekti. Özgüllükçülük (*specifism*), bu çelişkiyi çözme yolundaki ilk girişim oldu.

Özgüllükçülerin (*specifist*) başkaldırısı

1903 bahar ve yazının kargaşaları arasında ikinci bir Kafkasyalı Ermeni öğrenci grubu sosyal demokrat oldu. Bunlar Almanya ve İsviçre üniversitelerinde keşfettikleri Plehanov ve Kautsky'nin yetkinlikle ortodoks, hatta biraz da akademik Marksizmine bağlanmış olmalarıyla ve ulusal sorunda daha büyük bir duyarlılık göstermeleriyle *Proletarya* çevresinin Marksistlerinden ayrılıyorlardı. Bazıları Taşnak Partisi'nden kopmuşlardı (örn. Aleksandr Rubeni). David Ananun, Sarkis Kasyan gibi başkalarıyla Hınçak Partisi'nden gelmişler, Rusçuk'ta (Bulgaristan) Avetis Nazarbekyan'ın yayımladı-

ğı *Veradzınutyun*'un (yeniden doğuş - *renaissance*) etkisiyle Marksizme sürüklenmişlerdi.[28]

Ermeni Sorunu'nun kendisini içinde bulduğu çıkmazdan umutsuzluğa kapılan ve 1903 grevlerinden etkilenen bu öğrenciler RSDİP komitelerine katıldılar, ama bunlardan hemen ayrıldılar. 1903 Ekim ayı sonunda tamamlanan bu kopuş, Sosyal Demokrat Ermeni İşçiler Örgütü'nün (SDEİÖ) kurulmasına kadar vardı.[29] Buna sebep olarak, Londra Kongresi'nin bazı kararlarının reddedilmesi gösterilmiştir: RSDİP'nin merkeziyetçilik ilkesi, (programın 6. maddesinde öngörülen) kendi kaderini tayinin ayrılma hakkı olarak yorumlanması ve Transkafkasya'ya uygun bulunmayan tarımsal programa karşı çıkılması.[30]

Ermeni ortamında eylem yapmak ve Ermeni köylü ve işçisini milliyetçi ideolojiden arındırmak kaygılarını taşıyan bu grup Ermeni işçilerini örgütlemek istiyordu. *Manifesto*larında, Rusya'nın, Transkafkasya'nın da içinde geniş bir özerklik bulacağı "federatif bir demokratik devlet"e dönüştürülmesi çağrısını yapıyorlardı.[31] Bunlar, Transkafkasya'nın özgül koşullarına dikkat çekmekteydiler –rakiplerinin kendilerine "özgüllükçü" demelerinin sebebi de buydu–: örneğin bir milliyetler mozaiğinin varolduğu, milliyetçi hareketin işçi hareketinden önce geldiği, işçi sınıfının içinde dilsel ve dinsel ayrılıklar bulunduğu olguları. O nedenledir ki, Özgüllükçüler SDEİÖ'nün Ermeni proletaryasının yegâne temsilcisi ve iç işlerinde özerk olması gerektiğini savunuyorlardı. RSDİP'nin millî SD partilerinin federal bir örgütlenmesi temelinde yeniden yapılanmasını talep ediyorlardı. Bunlarda, Avusturya Marksizminin ve Londra Kongresi'nden önce ve

28 1903 Haziranı'yla 1924 Haziran'ı arasında 52 sayı.

29 A. Ter Minassian, "Aux Origines..."

30 D. Ananun, *a.g.e.*, cilt III, s. 93; G. Haupt. *a.g.e.*, s. 162.

31 A. Ter Minassian, "Aux Origines...," s. 80.

sonra *İskra*'yla çatışmaları Kafkasyalılarca izlenen Bund'un etkileri besbellidir.

Daha da iyisi, Londra Kongresi'nde Lenin durmadan Kafkasyalıları Bund'a karşı kullanmıştı. Bu manevra daha önceden dikkatle hazırlanmıştı: delegelerinin (iki Ermeni, Bakû'dan B. Knunyants ile Batum'dan A. Zurabov ve bir Gürcü, Tiflis'ten D. Topuridze) herbirine ikişer oy hakkı tanınan üç Kafkas komitesinin fazla temsil edilmesine karşılık, beş oy hakkı verilen Bund'un düşük temsil edilmesi, bunu açıkça göstermektedir.[32] Knunyants'ın –Lenin tarafından metinleri yayımlanan– Bund'a karşı sözlü müdahaleleri, ülkesel bir üssü var olan üç (sonradan Azeri Türkçesinin de eklenmesiyle, dört) dilde etkin propaganda yapan uluslararası bir örgütün varolduğu Transkafkasya örneğini ileri sürmekteydi.[33] Bundan böyle, millî mikrokosmosları olan Transkafkasya'yı Lenin âdeta [Avusturya modeline karşıt olarak] propaganda ve kışkırtma için ["aktarım kayışları" haline gelmiş] yerel dilleri kullanan merkeziyetçi tek bir partiyle enternasyonalizmin modelinin üstünde deneneceği bir laboratuvar sayacaktı. İster (Şahumyan ve Kasyan gibi) Bolşevik, ister (Zurabov ve Erzinkyan gibi) Menşevik olsunlar –"çoğunluk" ile "azınlık" arasındaki çatlama, 1903 Ekim ortasında meydana gelmiştir– Ermeni sosyal demokratlarının görüşleri tamamıyla aynıydı.[34]

"Yahudi ve Avusturyalı ustaların taklitçileri" olmakla suçlanan Özgüllükçüler, bu etkiyi inkâr etmediler ve özerk ulusal partilerin bir federasyonu diye tanımladıkları İkinci Enternasyonalle Livonya, Polonya, Litvanya'daki sosyal demokrat örgütleri örnek gösterdiler.[35] Burada vurgulanma-

32 A.g.m., s. 76-78.

33 K. Garibcanyan, *a.g.e.*, cilt I, s. 223.

34 *A.g.e.*, cilt I. s. 236-38.

35 Al. Rubeni, *Sotsialist* (Cenevre). Sayı 18-19, 1906, s. 28.

sı gereken, sadece etkilerin rolü değil, somut bir ulusal taban üstünde gerçekçi bir enternasyonalizm arayışı için (Yahudiler, Lehler, Ermeniler gibi) Rus-olmayan azınlıklardan gelen sosyalistlerin arasındaki benzerliklerdir de: "Bir ulusun proletaryasının mücadelesi, bir başka ulusun proletaryasının mücadelesinden, milliyetçiliklerinin ifadeleri birbirinden ne kadar farklıysa, bir o kadar farklıdır."[36] Nihayet, her şeyin altında, Özgüllükçülerin arasında birleşik bir Sosyal Demokrat partinin merkeziyetçiliğinin Büyük Rusya üstünlüğünü sürekli kılacağı kuşkusu gözlemlenebilir.

Bir kitle partisi olan Bund'un tersine SDEİÖ hiçbir zaman hem RSDİP'nin hem de Taşnak Partisi'nin husumetini üstüne çeken küçücük bir gruptan fazla bir şey olmadı; Ermeni işçilerini örgütleme amacı da hiçbir zaman gerçekleşmedi. Dolayısıyla, Özgüllükçülüğün önemi, 1908'de Çarlık polisi tarafından dağıtılan hareketin tarihi açısından değil, Ermeni siyasal düşünüşüne katkısından ileri gelmektedir. Ermeni Bolşeviklerin, "ordusuz generaller" diye alaya aldığı Özgüllükçü aydınlar, Marksizmin Ermeni toplumuna girmesinin ve meşruluk kazanmasının kanalı oldular; ama bu toplumda yayılması sağlanamadı, çünkü Gürcü toplumunun tersine, burada Marksizm büyük bir dirençle karşılandı.

Gerek *Sotsialist* (Sosyalist), *Kiank* (Yaşam) ve *Tsayn* (Ses) gibi süreli yayınlarında, gerekse yazınlarında Özgüllükçüler Ermenice neolojizmler icat ettiler ve böylelikle, Marksist bir ekonomik ve siyasal terminoloji oluşturdular.[37] Ermeni (tarih, toplum, edebiyat ve uluslararası ilişkiler) sorunlarına eğilen denemelerinin özgünlüğü, diyalektik materyalizm yöntemini kullanmalarındaydı. Son bir nokta da, Rus Mark-

36 Al. Rubeni, "Les systèmes d'organisations de la Sociale Démocratie." *Kiank* [Hayat] (Tiflis), Sayı 13-16, 1906.

37 *Kiank*, sonra da *Tsayn* [Ses], Özgüllükçülerin 1906-7'de Tiflis'te çıkardıkları yayın organlarıydı.

sizmi yerine Alman ve Avusturya Marksizmini kendilerine örnek almış olmalarıdır.

Özgüllükçüler, Ermeni Sosyal Demokratları tarafından milliyetçilikle suçlanmışlardır. Ama Özgüllükçülerin kendileri pek o kadar hoşgörülü değillerdi; "Türkiye Ermenistanı sorununu, en büyük düşmanı olan Kafkasya proletaryasının basit inancını kullanarak çözebilme hayaliyle sarhoş durumdaki" Taşnak Partisi'nin milliyetçiliğine fena halde takmışlardı.[38] Sınıfla ulus arasındaki çelişkiyi çözmek için, Özgüllükçüler millî bir işçi örgütünün gerekli olduğunda ısrar ediyorlardı; onlara göre çokuluslu bir devlette her bir ulusun proletaryasına erişmenin tek yolu buydu. Nihayet, Rusya'daki Ermeni proletaryasının örgütü SDEİÖ, kendi rolünün –uluslararası bir sorun olan– Ermeni Sorunu'nu çözmek olmadığını söylüyordu, bunun çözümünü Türkiye Ermenileri kendileri bulmalıydılar!

Sovyet tarihyazıcılığı izleri öylesine bulandırmıştır ki, RSDİP'nin Kafkasya Birliği'ndeki sosyal demokratların Ermeni işçileri arasındaki gerçek etkisini değerlendirmek güçtür. Ermenice Bolşevik basınındaki yayın adlarından ve toplam sayılarından (1902 ile 1914 arasında 112 sayı) çıkarılabildiği kadarıyla, bu etki Özgüllükçülerinkiyle karşılaştırılabilir.[39] Fakat benzerlikler burada sona ermektedir. Sosyal demokratların ayrı bir örgütleri yoktu. Onlar, Ermeni işçilerine özellikle yönelmiyorlar, genel olarak Transkafkasya proletaryasına sesleniyorlardı. Rus, Gürcü ve daha nadiren de Azeri sosyal demokratlarıyla fabrika, şehir ya da bölge düzeyinde işbirliği yapmaktaydılar. Kafkasya'nın ulusal dillerinde bir Marksist yazın geliştirmek gerektiğinde ısrar ederler-

38 SDEİÖ'nün Taslak programı, örgütlenme dizgesi ve tüzüğü (Ermenice),t.y., y.y..

39 Kh. Parseğyan, *Bolşevikan hay barperakan mamut bibliografia* 1900-20 [Bolşevik Ermeni Basını Bibliyografyası] (Erivan. 1959).

ken, amaçları daha iyi anlaşılmaktı. Özgüllükçülerden daha az olmakla birlikte, hiç kuşkusuz onlar da Ermenice yazmış ve yayın yapmışlardı ve daha fazla değilse bile bir o kadar da Rusça kullanmışlardı, bu onların ağzında ve kaleminde Transkafkasya'nm proleter enternasyonalizminin dili olmaya yönelmekteydi.

Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'nin bağrından Bolşeviklerle birlikte ayrılan Menşevikler ise, Ermeni toplumunun çeperlerinde, hatta bir zamanlar Ermenilerin başkenti ve Menşevizmin kalesi olan Tiflis'te bile her zaman küçük bir aydınlar azınlığı olarak kalacaklardı: Gevork Haracyan, Aramayis Erzinkyan, (Ermenice yegâne Menşevik günlük gazete *Hosank*'m kurucusu ve 1906'da İkinci Duma'da SD milletvekili) Arşak Zurabov. Bunun nedeni, en uzlaşmaz enternasyonalizm dilinin arkasında, Transkafkasya Menşevizminin gitgide bir Gürcü partisi haline gelmesiydi, bu olguysa ulusal rekabetleri diriltmekteydi.

Bolşevikler ve Ermeni Sorunu

Suren Spandaryan, Melik Melikyan ve Asadur Kakhoyan gibi küçük bir aydınlar ve işçiler grubundan ibaret olan Ermeni Bolşevikleri arasında, Stepan Şahumyan (1878-1918) başat bir konumdaydı.[40] (Riga Politeknik Enstitüsü'nden atılmış, Berlin Üniversitesi'nden de ayrılmış olan) bu eski öğrenci (Komünist Partisi Manifestosu'nun ilk Ermenice basımını yayımladığı) 1904 yılında bir profesyonel devrimci ve katıksız bir Leninist olmuştur.[41] 1905'ten sonra, Stalin, Orconikidze ve Enukidze gibi başka bir takım Kafkasyalıların da yaptıklarına benzer bir biçimde hemen hemen tümüyle

40 V. A. Barsamyan, *a.g.e.*, cilt III, s. 400.

41 Lenin, bu dönemde Spandaryan'ı Cenevre'deki Ermenice SD yayınlarının sorumlusu yapmıştı.

Transkafkasya'da tipik devrimcilik, örgütçülük ve içe dönük propagandacılık etkinlikleriyle uğraşmıştır.

Menşeviklerden daha çok *enternasyonalist uygulaması* olan Bolşevikler, öteki millî azınlıkların sosyal demokratlarını bir Rus çekirdeğinin etrafında toplamış ve 1905 ile 1907 arasında, gerek (Bakû ve Allahverdi gibi) *ağır endüstrisi* ve *çokuluslu proletaryası olan* yörelerde, gerekse (Gümrü ve Kars gibi) Rus öğesinin başat bulunduğu istasyon ve depolarda etkili olmuşlardır. (Karabağ, Zangezor ve Erivan gibi) Ermeni illerinde başarıları sınırlı kalmış; ama bölgeyi çok iyi tanıyan Şahumyan'ın sayesinde Borcalı'da sürekli bir etki yaratmışlardır.

Bolşeviklerle Menşevikler 1912 yılı boyunca Kafkasya SD komitelerini ele geçirmek ve denetim altına almak için kıyasıya bir mücadeleye girdiler. Fakat, her zaman sınıf mücadelesinden geriye ittikleri milliyetçilikle uğraşmakta da, iki akım güç birliği yaptı. Bu tutum, özellikle Ermeni toplumu içinde belirgindi.

1906 Nisam'yla Ağustos'u arasında 47 sayısı çıkan *Gaydz* (Kıvılcım), Ermeni sosyal demokrasisinin ilk yasal yayın organıydı.[42] O sıra Bolşeviklerle Menşevikler henüz ayrılmamışlardı. *Gaydz*'ta basılan, Stalin'in ve Şahumyan'ın ulusal sorun hakkındaki yazıları, Özgüllükçüleri Bund'a karşı kullanılan kanıtlarla eleştirmekteydi.[43] Ermeni işçi sınıfının özerk bir örgütlenme gerektiren herhangi bir ulusal özgüllüğü yoktu; Şahumyan'la Stalin'e göre, Ermeni işçileri Rus proletaryasıyla birlikte ve onların önderliğinde yürütecekleri mücadele sonucunda kendi sorunlarını çözeceklerdi; RSDİP içinde herhangi bir federatif örgütlenme milliyetçilik ve ayrılıkçılık demek olurdu. Taşnaklara karşı, zamanla törensel bir suçlama halini alan "burjuva milliyetçisi" ithamını yaptılar.

42 Ermeni SD dergilerinin en iyisi buydu.

43 Stalin, *Oeuvres* (Paris, 1975), cilt I, s. 40-56.

Ancak, bu tartışma çizgisi, Ermeni ve SD'lerinin Ermeni Sorunu'nun üstesinden gelmesine yetmedi. Kafkasya Birliği'nin organı *Proletarian Krive*, 1903'te, Engels'in 1894'te yazdığı bir mektubu yayımladı. Engels bir Ermeni Sorunu olduğunu yadsımamakla birlikte, bunun Çarlığın Anadolu'daki yayılma emellerine hizmet edeceğinden endişe ediyor ve Anadolu'nun ezilen halklarının kaderinin, otokrasinin devrilmesiyle düzeltilebileceğini yazıyordu.[44] Bu, 1917'ye kadar Ermeni Bolşeviklerinin kuramı olarak kaldı.

Ulusal soruna gelince, Şahumyan onun ancak toplumsal sorunun radikal bir biçimde çözülmesiyle halledilebileceği inancındaydı. RSDİP Programı'ndaki kendi geleceğini belirleme hakkına diyalektik bir yorum getirerek, federalizme kesinlikle karşı çıktı (bu, proleterleri bölecek engeller doğururdu) ve Rusya İmparatorluğu'nun siyasal merkeziyetçilikle idarî özerkliği birleştiren demokratik bir devlete dönüştürülmesini savundu.[45]

Ulusal halkçıların kendilerine çekidüzen vermeleri

Transkafkasya üzerinde kırılan grev dalgalarının sarstığı, işçi hareketi ve yükselen milliyetçilik ile karşı karşıya kalan, Marksist eleştirilerle yıpranan ve bir Rus devriminin yaklaştığını sezen Hınçak ve Taşnak partileri 1903'ten itibaren taktik ve stratejilerini gözden geçirmek zorunda kaldılar. Yine, Ermeni ulusunu özgürlüğe kavuşturma "eski" ve "kutsal" "görevi"ne karşılık, (Ermeni işçi sınıfının kurtarılmasına yönelik) "Yeni Söz"e [*Nove Slovo*] ve "Yeni Görev"e duyarlılıklarını ilk gösterenler Kafkasya Hınçakları oldular.

---

44 Aşot Hovhannisyan, *Engelse ev haykakan hartse* [Engels ve Ermeni Sorunu] (Moskova. 1931).

45 S. Şahumyan, (*a.g.e.*) K. Kautsky'nin "La question nationale en Russie" (1905) makalesine dayanıyordu.

Londra'da (Eylül 1901'den Mart 1902'ye kadar) toplanan üçüncü bir Hınçakyan Kongresi, Hınçak Merkezi ve Veragazmıyal Partisi kalıntılarından, kâğıt üstünde bir birleşik merkez ve bir geçici yürütme kurulu oluşturmuştu. Fakat "Ermeni devrimcilerinin toptan kardeşleşmeleri" çağrılarına karşın, her iki hizip kendi programlarını muhafaza etmiş ve sadece Avetis Nazarbekyan'a karşı o an için birleşmişlerdi. Gerçekten, hizip savaşımları dördüncü kongrenin öncesinde, sırasında ve sonrasında, ABD, Londra, Balkanlar ve Kafkaslar'da bir dizi kardeş-öldürme rezaletine varacak kadar derinleşti. 1903 Eylülü'nde Londra'da toplanan 4. ve 1905 Eylülü'nde Paris'te toplanan 5. kongreler arasında, bu çatışma Hınçak Partisi stratejisinin gerçekten sosyalist ve Marksist temellere oturtulacak biçimde gözden geçirilip düzeltilmesi gerektiği üzerinde gelişti.[46]

(Hepsi de Kafkasyalı olan) Avetis Nazarbekyan, Rupen Khan Azad, Sarkis Kasyan, Krikor Vardanyan ve Ahriman'ın önderliğindeki sol kanat, Ermeni yaşamında sosyalizm sorunlarının çözümlenmesine yönelen *Veradsnutiun*, sonra da *Abaka* (Gelecek) adlı yayın organlarında kampanya açtı.[47] Bu yazarlar, Ermeni işçilerinin ereksel (teleolojik-gaî) rolünü vurguluyor ve Bolşevik tezi olan, Ermeni Kurtuluşu'nun ancak bütün Rusya çapında bir devrimden doğacağı görüşünü savunuyorlardı. Onların önerisi, partide de bir bölünme gerektiren iki cephede mücadele etmekti: Kafkaslar'da ve Rusya'da Hınçakyan SD partisi RSDİP'ye katılmalı; Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Türkiye Ermenilerinin özgürlüğünü tek amaç olarak benimseyen özerk bir parti olmalıydı.

Ateşli tartışmalardan sonra, beşinci kongre Kafkasya in-

---

46 Bkz. *PSDHK*, cilt I, 4. ve 5. Kongreler. *Hınçak*, 1903 Eylülü'nde (Sayı 13-14) yayımladığı "Yeni Eylem Üstüne" başlıklı bir makale ile tartışmayı başlatmıştır.

47 Ocak-Ağustos 1905'te Paris'te yayımlanmıştır.

telligentsiası'nın Ermeni Sorunu'nu unutup bütün çabaları Rusya İmparatorluğu'nda yoğunlaştırma önerilerini reddetti. "Kafkasya'da proleter devrimci etkinlikler yapmak ve Türkiye'de Marksist ilkelere dayalı bir siyasal demokrasi kurmak için mücadele etmek" kararıyla partinin birliğini yeniden onayladı. Fakat, Sabah-Külyan adlı Türkiyeli bir Ermeni'nin önderliğindeki "Eski And" yanlılarının bu zaferi yeni bir ayrılmayı önleyemeyecekti.

"Nazarbekyancılar" Kafkasya'ya dönünce, kongrenin kararlarını reddettiler ve RSDİP ile birleşmeye karar verdiler. Nazarbekyan'm kendisi ve Khan Azat gibi bazıları Martov'un öğüdünü dinleyip herhangi bir hizbe katılmadan RSDİP'nin programını benimsediler ve Bolşeviklerle Menşeviklerin birleşmesini beklediler.[48] Başkalarıysa teker teker ya da (Erivan ve Bakû'dakiler gibi) şubelerin tümünü sürükleyerek Bolşeviklere katıldılar; böylelikle 1904 Aralık ayındaki ünlü Bakû grevinde son derece etkin olan Hınçak işçi örgütlerini parçaladılar. Moralleri bozulan Kafkasya Hınçaklarının elinde birkaç tane cılız dal kaldı. Devrim bunalımı, Rus işçi hareketiyle Ermeni Sorunu arasındaki çelişkileri ön plâna çıkarmıştı. Aynı zamanda, Hınçak Partisi önderliğinin Türkiyeli Ermenilere aktarılmasına da yol açtı. Sosyalist diliyle konuşmaktan vazgeçmeksizin, Hınçak Partisi ABD'de, Mısır'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yuvalandı. Ama Genç Türk Devrimi'ne kadar Osmanlı olayları üstünde etkisi olmadı.

20. yüzyılın başlarında, Taşnak Partisi –sınıf mücadelesine girişmeden ve sosyalizmle uğraşmadan– sırf Osmanlı, Rus ve İran imparatorluklarındaki Ermenileri örgütleme sorunlarına kendini vermişti. Fakat Enternasyonal'deki sosyalist partiler arasında propaganda yapmakla da ilgileniyordu.

Rusya İmparatorluğu'nda Ermeni işçilerini kapsayan şebekeler kurmuştu, ama otokrasiye karşı herhangi bir etkin-

48 R. Khan Azat, a.g.m.

lik göstermiyordu. 1901'de Filibe'de (Bulgaristan) kurulan *Potorig* (Fırtına) grubunun çalışmalarıysa böyle sayılamaz.[49] Bu örgüte partinin kasalarını doldurma ve Kafkasya'nın Ermeni burjuvazisinden ölüm tehdidiyle "Anavatanın özgürlüğü için vergi" toplama ödevi verilmişti ("iç ekonomik terörizm").

Taşnak Partisi'ni yeniden canlandıran ve ona kendini savunma taktikleri benimseten (Merkezî Öz-Savunma Komitesi), sonra da onu Rus hükümetine karşı silâhlı saldırıya geçiren, Çarlığın izlediği politikalar oldu. Parti bu yola girerken hayli çekingen davrandı. 1904 yazında Türk ordusunca kuşatılan Sasun'a yardıma gönderdiği bir grup Kafkasyalı fedayinin tutumu, buna, en iyi bir örnektir. Olti'deki sınırda Rus Kazaklarının baskınına uğrayınca, tek bir el ateş etmeden kılıçtan geçirilmeye katlandılar.[50]

1903 yazından 1905 yazına kadar geçen dönem, Taşnak Partisi'nin tarihinde yaşamsal bir önem taşır. Bu dönemde, partinin çekim merkezi Transkafkasya'ya kaydı ve oradaki bütün Ermenilerin üstünde hızla nüfuz kazandı. Partinin sadece Türkiye'deki Ermenilerin değil, bütün Ermeni milletinin özgürlüğü için mücadele ettiği fikri, militanlar arasında yayıldıkça, safları şişkinleşti. Sofya'da (1904'ün Şubat-Mart aylarında) toplanan üçüncü Taşnak Kongresi, bu dönüm noktasını işaretlemektedir.[51] Bu toplantıda, partinin yürütme kurulu (Ermeni Devrimci Federasyonu –EDF– Konseyi) güçlendirildi, yine (Kilikya'nın örgütlenmesi, Sultan Abdülhamid'e suikast düzenlenmesi gibi) Osmanlı İmparatorluğu'nda girişilecek eylemlere öncelik verildi, ama aynı zamanda propaganda, terör, gösteri ve silâhlı direniş yollarıyla

49 Bu grubu Kristapor Mikayelyan kurmuştu.

50 Bu tutumu D. Ananun çok eleştirir.

51 Hraç Dasnabedyan (der.), *Niuter HH patmutian hamar* [EDF Tarihi için Kaynaklar] (Beyrut, 1974), cilt II, s. 104-92.

"Ermeni-Kafkas unsurunun kendini savunması"nı da kararlaştırdı.[52] Taşnak işçilerin grevlere katılmalarına izin verdi, ama onların dizginlerini sıkı tutmak niyetindeydi.

1904 yılı boyunca, parti "hainlere" ve bürokrasiye karşı terörizm uygulamaya ve Ermeni yörelerinde okullar, mahkemeler, hatta (Kars'ta) hapishaneler kurarak Rus yönetimini boykot etmeye başladı. Nihayet Rusya'daki siyasal yalıtılmışlığından çıktı ve 1904 Kasımı'nda liberaller, sosyal devrimciler, Polonya sosyalistleri, Gürcü federalistleri vb. dokuz hareketin temsilcilerini biraraya getiren Paris'teki toplantıya katıldı. Bu konferansın kararları (otokratik rejimin devrilmesi ve ulusların kendi geleceklerini belirlemesi), 1904 Aralık ayında toplanan dördüncü Taşnak Bölge Kongresi'nce onaylandı.[53] Aynı kongre, partinin Kafkaslar'daki gelişmesini de kayda geçirmişti: Kars'ta 121, Bakû ve dolaylarında 265, Batum'da 82, Şuşa'da 24, Karabağ köylerinde 240, Tiflis'te 30, Erivan'da 2, kuzey Kafkasya'da da 31 grup vardı.[54] Bu etkileyici sayılar, Taşnak Partisi'nin Bakû işçilerini, Karabağ köylülerini ve (hem liberal hem de tutucu Ermeni burjuvalarının kalesi olan) Tiflis küçük burjuvazisini içine almayı başarmış millî ve halkça tutulan bir örgüt olduğunu göstermektedir. Tek bir istisna, bir sorunun varlığına işaret ediyor: Erivan'ın durumu.

İlk devrim ve etnik çatışma

1905 Devrimi Transkafkasya'da alışılmadık bir şiddet iklimine yol açtı: dalga dalga hem köylü ayaklanmaları hem de demiryolu işçilerinin, büro çalışanlarının, zanaatçıların ve orta

52 Bunları [1905 hazırlıkları sırasında bir kaza sonucu ölen] Kristapor Mikayelyan örgütlemişti. 1905 Temmuzu'nda padişaha karşı düzenlenen suikast girişimi başarısızlığa uğradı.

53 *Niuter...*, cilt II, s. 205-23.

54 *A.g.e.*, s. 210.

öğrenim öğrencilerinin grev ve kalkışmaları ortaya çıktı. 1907 sonuna kadar, yetkililer saldırı, el koyma, adam kaçırma ve haydutluk eylemleriyle başa çıkmakta çaresizdiler. Ayrı milliyetlerden insanların baş kaldırmaları, bunların kendi aralarındaki çatışmalarıyla kısa sürede daha da karmaşıklaştı.

Daha 1905 Şubatı'nda, Kanlı Pazar'dan hemen birkaç gün sonra, Bakû'da Tatarlarla* Ermeniler arasında ciddi bir çarpışma oldu. Çatışmalar, iki etnik grubun yan yana yaşadığı doğu ve orta Transkafkasya'nın şehir ve köylerine de sıçradı.[55] Bu Ermeni-Tatar savaşı bütün devrimcileri gafil avlayan bir Ermeni pogromuyla başladı. Devrimcilerin tümü, bunu Kafkasya proletaryasının oluşturduğu çokuluslu orduyu bölmek için otokrasinin yaptığı bir hedef şaşırtma manevrası diye yorumladılar. Birkaç hafta içinde, Ermeni kapitalistlerinin de, işçilerinin de, köylülerinin de canları olsun malları olsun, Müslüman nüfusun tehdidi altına girdi.

Belki Bund'un 1902'deki savunma birimleri örgütleyişini örnek alarak, ama fedayi hareketinden de kesinlikle etkilenerek, Taşnak Partisi Ermeni cemaatinin öz-savunmasını büyük ölçüde üstlendi. Ulusal dayanışma ve silâhlı direniş adına, hem zenginleri hem yoksulları vergiye bağladı; kimi Türkiye kökenli fedayilerin kimi de yerel militanların önderliğinde (Nikol Duman, Vardan Külkhandanyan, Dro, Hamazasp, Kheço, Sako, Arakel, Murad, Aro, Keri vb.) seyyar birimler oluşturdu; tehdit altındaki yörelerin yardımına koştu; kentsel gerilla savaşı için bir plân yaptı; terörist birlikleri eğitti (Genel Vali Nakaşidze'yi öldürttü); insan ve para akışını denetledi.[56] Birkaç ay geçmeden, Taşnaksutyun Kafkas-

(*) Azeriler kastediliyor. Rusya'da bütün Müslüman halklara "Tatar" demek alışkanlığı, İkinci Dünya Savaşı'na kadar resmen sürmüştür – ç.n.

55 *HHDP*, cilt I, s. 258-435. A. Gülhandyan, *Hay tatarakan enthanrumnere* [Ermeni-Tatar Çatışmaları] (Paris, 1933); D. Ananun, *a.g.e.*, cilt III, s. 165-264; Aknuni, *a.g.e.*, s. 323-35; vb.

56 A. Ter Minassian, "Aux Origines...," s. 83.

ya'daki Ermeni cemaatinin içinde başat parti oldu ve otoriter bir hakem olarak kendisini topluluğa zorla kabul ettirdi.

Fakat Ermenilerin silâhlanmasını, kısa sürede Müslümanların silâhlanması izledi. Birbirlerine vahşice karşılık vermelerle,[57] Ermeni-Tatar savaşı, SD'lere göre Ermenileri de Tatarları da devrimci görevlerinden saptırarak 1906 ilkbaharına kadar sürdü.

Özgüllükçüler de, Gürcü ve Ermeni SD'ler de Taşnak Partisi'ne karşı çıktılar. Onu Rus bürokrasisine âlet olmakla, ırk ve din nefreti yaratmakla, milliyetçilik ve ırkçılık altında sınıf bilincini boğmakla, Kafkasya devrimci hareketini parçalamakla ve Ermeni burjuvazisine ait petrol kuyularını ve fabrikaları savunarak kendi kasalarını doldurmakla suçladılar.

Bakû Komitesi'nde hayli kalabalık olan Ermeni Bolşevikleri, şehirdeki geniş Müslüman proletaryasını kendi yanlarına almak istiyorlardı; bu nedenle, öz-savunmayı toptan mahkûm ettiler, Türk ve Ermeni proleterler arasında bir kardeşlik birliği oluşmasını öngörerek *Koç-Davet*'i yarattılar – bu, Ermeni Bolşeviklerinin Bakû grubuyla [Azeri] Himmet Komitesi'nin çift dilli (Ermenice-Türkçe) olarak çıkardığı yayın organıydı (Mayıs-Temmuz 1906).[58] Ermeni petrol kuyularında çıkarılan müthiş yangını (Ağustos 1905), Ermeni proletaryasını işsiz bırakan bir eylem diye gördükleri için, Özgüllükçüler Ermeni işçileri silâhlandırarak Taşnak askerî tekelini kırmaya çalıştılar.[59]

Taşnak Partisi'nin 1905 Haziranı'ndaki "Kafkasya Projesi" (*Kovkasian Nakhagids*), bu eleştirilere, Bakû ve Tiflis'teki SD başarılarına ve partiyi parçalamakta olan iç geri-

57 R. G. Hovannisyan, *Armenia on the Road to Independence 1918* (Berkeley; 1967), s. 21.

58 Kh. Barseghyan *a.g.e.*, s. 50-54.

59 Naro, "Üç Ay," *Tsayn* (Tiflis), Sayı 4, 5, 6, 1906.

limlere bir yanıttı.[60] Metin EDF Konseyi'nin eseriydi, önüne de uzun bir başlangıç konulmuştu ("Marksist ve SD bir lâf salatası").[61] Bu belge, Kafkaslar için yeni bir eylem çizgisi belirliyordu. Taşnaksutyun, kendisini "işçi kitlesinin hem bakış açısını, hem de siyasal ve ekonomik çıkarlarını savunan" bir "halkın partisi" diye tanımlıyordu. Parti, Rusya çapındaki hareket içinde otokrasiye karşı mücadele ettiğini açıklamakta; sınıf mücadelesini de, siyasal devrimi sosyalist bir devrimle genişletme gereğini de kabul etmekteydi. Transkafkasya'nın en geniş yerel özerklikler temelinde demokratik bir federatif cumhuriyete dönüştürülmesini ve sekiz saatlik işgününden toprağın derece derece kolektifleştirilmesine kadar bir dizi önlem alınmasını istiyordu. Sosyalist içeriğinin yeniliğinden ötürü, bu proje bir bomba etkisi yarattı; keskinlikle tartışıldı, eleştirildi ya da övüldü, ama kâğıt üstünde kaldı.

Bakü'da Ermeni-Tatar savaşının yoğunlaşması üzerine, Ermeni cemaatinin savunulması için Taşnak kuvvetleri seferber oldu. Kafkaslar'daki genel anarşiden yararlanarak, parti kendi ordusu, polisi, mahkemeleri, cephanelikleri ve savaş kasası olan bir çeşit "ulusal devlet" haline geldi. Muhaliflerinin, bu "baskıcı aygıt"ın gelişmesine karşı çıkmaları çok kolaylaşmıştı.

Böyle olmakla birlikte, 1905 yılının sonuna gelindiğinde güçlükler belirmeye başlamıştı bile. Önceleri korkudan Taşnakların kucağına atılan Ermeni burjuvazisi [parti sandıklarına yaptıkları katkılar karşılığında canlarının ve mallarının korunması güvencelenmişti], Ermeni kilisesinin mallarının geri verilmesi ve Taşnaklara karşı apaçık düşmanca bir tutum takman Ekim Bildirisi'yle tavır değiştirdi. Bazıları Kadet

60 *Niuter...*, cilt II, s. 232-36.

61 Rikhard, "Niçin Taşnaksutyun'dan Ayrılıyoruz," *Ergri Tsayne* (Tiflis), Sayı 14, 1907.

[Anayasacı Demokrat] partisine katılan Ermeni liberalleri, amaç ve yöntemlerini itici buldukları bir partiden uzaklaştılar: *Mşag* ve *Murt* [Çekiç], 1907'den itibaren şiddetle Taşnak aleyhtarı oldular.[62] Üstelik, partinin militarizasyonu, hem sosyalizme karşı hem de disiplinsiz bir "parti askerleri" kategorisi yarattı. Parti üyeliğindeki artış ve (orta sınıfların kitlesel katılımıyla oluşan) sosyolojik dönüşüm, bazı militanları, partinin niteliğini yeniden düşünmeye şevketti. Taşnaksutyun millî bir parti miydi, yoksa devrimci bir sınıf partisi mi? Amacı, Türkiye Ermenilerini mi özgürlüğe kavuşturmaktı, yoksa Ermeni toplumuna her yerde önderlik mi etmekti? Kafkasya'daki ve bütün-Rusya'daki devrimci harekete karşı tutumu ne olmalıydı? Türkiye'deki Ermenileri kurtarmak için ne gibi taktikler benimsemeliydi?

Taşnaksutyun tehdit altında

İşte 1906 ilkbaharında, bu sorular çevresinde çifte bir iç muhalefet oluşmaya başladı: sağda "Mihranakanlar" ve solda "Genç Taşnaklar."

Fedayilerce desteklenen ve Türkiye Ermenileri arasında büyük bir duygudaşlıkla karşılanan Mihranaganlar,[63] bir kez Tatar tehlikesi ortadan kalkınca, Kafkasya işlerine ve sosyalizme bulaşmayı reddettiler. Partiyi yeniden sadece Osmanlılara ilişkin amaçları doğrultusunda çalışmaya çekmek istediler. Fakat Taşnakların bir an önce Anadolu'ya dönmelerini isteyen Kafkasya burjuvazisinin desteğiyle Mihranagan muhalefeti hızla tasfiye edildi.

Sosyalist Kafkas aydınlarının küçük bir azınlığından oluşan Genç Taşnaklarsa, partinin kendisini bütün ulusla öz-

62 *Murc*, 1889'dan 1907'ye kadar Tiflis'te yayımlanan liberal ve demokrat bir aylık dergiydi.

63 Türkiye kökenli bir *fedayi* önderi olan Mihran'ın adından.

deşleştirmesine ve "saflarında sömürenlerle sömürülenlerin omuz omuza militanlık etmesi"ne razı olmadılar.[64] İleride, Bakû'nun 1918'deki komiserlerinden biri olan, kuramcıları Mravyan (Arsen Amiryan) Taşnak taktiklerini eleştiriyordu.[65] Parti, kuvvetlerinin çoğunu Kafkasya'ya aktarmalı, saflarındaki fırsatçı öğeleri ayıklamalı ve Rusya'nın devrimci partileriyle bağlaşmalıydı, çünkü "Rus Devrimi'nin zafer kazanması, tıpkı Fransız Devrimi gibi... Türkiye ve İran da dahil olmak üzere, komşu ülkelerin kaderlerini de aynı biçimde etkileyecek, Türkiye Ermenistam'mn kurtuluşu..." Rusya'nınkini "izleyecek"ti. Levon Atabekyan (Richard) ise, iki davayı, (sosyalizmin bir ütopya olduğu) Türkiye Ermenilerinin amaçlarıyla Rusya Ermenilerinin amaçlarını sosyalizm içinde birbirine ilişkilendirmenin olanaksızlığını ileri sürüyordu.[66] Genç Taşnaklar bölündüler ve çoğu sosyalist devrimcilerin, birazı da SD'lerin yanında militanlık yapmak üzere ayrıldı. Fakat onların ortaya attıkları sorunlar, partiyi taktik ve stratejisini gözden geçirip değiştirmek zorunda bıraktı.

Viyana'da (Şubat-Mart 1907'de) toplanan dördüncü kongresi, Taşnak Partisi'nin tarihindeki en önemli toplantılardan biri olmuş, çelişkilerin üstesinden gelerek örgütün birliğini korumuştur.[67] Kongrede sosyalist bir program benimsenmiş, ama egemen bir ulusla baskı altındaki azınlıkların yanyana yaşadıkları ülkelerde sınıf mücadelesinin karmaşıklığı vurgulanarak millî sorunlara da özel bir yer ayrılmıştır. Program, ezilen ulusların işçilerinin kendi millî kültürleriyle ilgilenmelerinin gelişmeleri bakımından yaşamsal bir önem taşıdığı noktası üstünde ısrar etmiş ve geleceğin sos-

64 V. Minakhoryan, "Anjatakannere" [Ayrılıkçılar], *Vem* 2 (1933).

65 A. Amiryan, *Jamanakn e Slapvelu* [Uyanma Zamanıdır] (Viyana 1906); *Taşnaksutian Krizise* [Taşnaksutyun'da Bunalım] (Viyana, 1907).

66 Levon Atabekyan, Taşnak Partisi'nin büyük umutlarından biriydi.

67 *Niuter...*, cilt III.

yalist toplumunda da ulusların varolmaya devam edeceklerini ileri sürmüştür.

SR (Sosyalist Devrimciler) örneğinden esinlenen yeni program, sınırın iki yanı arasındaki farkları teslim ediyor ve ayrı ayrı amaçlar öneriyordu. Türkiye Ermenistanı için programın talebi, yerel özerkliğe dayanan siyasal demokrasi ve Osmanlı İmparatorluğu ile federatif bağlardı. Rusya Ermenistanı içinse, federatif bir Rusya Cumhuriyeti'yle bütünleşmiş geniş yerel özerklikleri olan demokratik bir Transkafkasya Cumhuriyeti'nin kurulmasını istemekteydi. Ortak talepler de şunlardı: *dinle devletin ayrılması*, halk milisi, toprağın kamulaştırılması, madenlerin millileştirilmesi, müterakki gelir vergisi, kooperatiflerin geliştirilmesi, işçilerin denetimi ve sekiz saatlik iş günü.

Kafkasyalı işçiyle Anadolulu köylü arasında bir tercih yapmak durumunda kalan Taşnak Partisi, 1907'de hayli büyük bir uyum yeteneği göstermiştir. Fakat, bu yargı, ikili programın zımnen, "Bulgar Yolu"nun başarısızlığını kabul etmiştir ve Ermenilerin gelecekte birleştirilmesi olanağını gözden çıkarmış bulunduğunu gizlememelidir. Nihayet, aynı yıl Taşnak Partisi, (SR'ler, Yahudi SERP, Gürcü sosyalist federalistleri vb. ile birlikte) ülke-ötesi kültürel özerklik ilkesini benimsemiştir.[68] Kafkasyalı SD'lerin şiddetli muhalefetlerine karşın, Stuttgart Kongresi'nde İkinci Enternasyonal'e katılarak, bir sosyalist partisi olduğunu da onaylatmıştır.[69]

Bu sosyalist onay damgası, 1900'den beri Enternasyonali Ermeni Sorunu için bir propaganda kürsüsü olarak kullanmak isteyen, 1905'te de Enternasyonal Sosyalist Bürosu'nu Bakû'da cereyan etmekte olan "İkinci Kişinev" konusunda

68 R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union* (Cambridge 1970), s. 28.

69 Önce bir Kafkasya partisi olarak kabul edilmiş, sonra 1909'dan itibaren Türkiye Ermenistanı'nın temsilcisi sayılmıştır.

uyaran,[70] Kafkasyalı Taşnakların –özellikle de Mikayel Varandyan'ın–[71] çabalarını doğruluyordu. Ama Ermeni, Gürcü ve Rus Marksistlerinin ortak kanıları olan, Taşnakların sosyalizmi salt milliyetçi amaçlarla kullandıkları yargısını değiştirmedi. Program ve taktikleri Taşnakların 1907 programını esinlendiren SR'ler de, öykünmecilerinin sosyalizmine aşağılayıcı bir kuşkuyla bakmaya devam ettiler. Kısacası, Taşnaklar Batı Avrupa'daki bazı demokrat ve sosyalistlerin desteğini kazanmakla birlikte, Kafkasyalı SD'lerin husumetlerini çekmekten kurtulamadılar.

Sosyalizmin başatlığı

Transkafkasya ulusal hareketlerinin bu yükseliş evresinde bütün devrimci partilerin giriştikleri "kim daha sosyalist" iddialaşmasının eriştiği boyutlar çarpıcıdır.[72] Gürcü millî hareketi içinde, bilimsel sosyalizmin ideolojik mührünü ya da lânetini taşıyan, uzlaşmaz ("hoşgörüsüz") bir Menşevizmin gelişmiş olması, bütün Transkafkasya toplumları arasında Gürcülerinkinin en köylü, en "feodal", endüstrileşme ve şehirleşme değişikliklerinden en az etkilenmiş olanı bulunmasıyla ilişkilidir.[73] Fakat Taşnak sosyalizmi, ne Marksist ve bilimsel ne de ideolojikti. Mikael Varandyan, Eğişe Topciyan, Şahkhatuni, Rupen Tarpinyan, Karekin Khajak, Rostom Zartaryan ve Ervant Frankyan gibi Taşnak kuramcılarının makale, risale vb. yapıtları olsun, Taşnakların Ermeniceye çevirip yayımlamak için seçtikleri sosyalist metinler olsun, büyük bir yamalı bohça manzarası (eklek-

70 G. Haupt, *a.g.e.*, s. 135-38.

71 Mikael Varandyan (1874-1934). Taşnak Partisi'nin en verimli kuramcısı ve tarihçisi. Batı Bürosu'nun üyesi ve *Troşak*'ın başyazarı.

72 1906-7'de Tiflis'te yayımlanan Ermeni mizah dergilerine, özellikle de *Khatabala*'ya bkz.

73 M. Varandyan, *Hosankner*, s. 139 vd.

tisizm) göstermektedir. Taşnak sosyalizmi, içinde eski bir Rus halkçılığı temeliyle (Mihailovski) Marx-öncesi bir İtalyan sosyalizminin (Mazzini, Garibaldi), Marx'la onun Alman izleyicilerinden –hem ortodoks (Kautsky) hem de revizyonist (Bernstein) kanatlarından– bazı öğelerle karışmış olarak yanyana varoldukları bileşik bir öğretiydi. 1907'den sonra ise, Taşnak sosyalizmi gitgide daha çok Jaurès sosyalizmini kendine örnek aldı. Bu, uluslara ve anavatanlara saygılı, adalet, demokrasi ve özgürlüklere bağlı, ülkücü ve yüce gönüllü bir doktrindi. Sonunda, Taşnaklar sosyalizmin ekonomik gelişmede zorunlu bir evre olmaktan çok, ulusal baskılara karşı bir savunma aracı olduğuna buradan inandılar.

Yüzyılın başında, Kafkasya Ermenileri arasında toplumsal tabakalaşma hayli ilerlemiş, oysa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler arasında pek başlamamıştı. 1902'den 1907'ye kadar geçen birkaç yıl içinde, Kafkasya Ermenilerinin küçük dünyası içinde, Ruslaştırma politikası, işçi hareketi ve 1905 Devrimi, Kafkaslar'daki sınıf savaşımıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusal kurtuluş mücadeleleri arasındaki çelişkileri açığa çıkarmıştır. Bu olaylar, her iki (Hınçak ve Taşnak) Pan-Ermeni devrimci partisini sarsmış ve onlardan açık yanıtlar istemiştir. Yine aynı olaylar, Rus kültür ortamından ideolojik etkilenmeyle bir kısım Genç Ermenileri, bütün Rusya çapındaki büyük SD ya da SR devrimci örgütlerinden birinde eylemci olmaya sürüklemiştir. Her yerde yeni olaylar, hiç değişmeyen ulusal soruna çözüm olacak "yeni yollar" aranmasını gerektiriyordu.[74] Hınçaklar, Taşnaklar, Bolşevikler, Menşevikler, Özgüllükçüler ve Ermeni SR'leri, sınıf ve ulus kavramlarını mümkün olabilecek bütün değişik biçimlerde sıralayıp birleştirerek düşünülebilen her türlü yanıtı verdiler (*ulus*, Marksistler için geçici, Taşnaklar içinse mutlaktı). Devrimci

74 *Nor Hosank* [Yeni Akım ya da Yeni Yol] adını taşıyan birçok SD ya da Taşnak dergisi çıkmıştır.

mücadeleler ve ilk üç Duma için yapılan seçim kampanyalarındaki parti çatışmaları, Kafkasya'da bir Ermeni siyasal sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı. 1918-20'deki Ermenistan Cumhuriyeti'nin de, 1920'lerdeki Sovyet Ermenistanı'nın da yöneticileri, bu sınıftan yetişeceklerdi.

Sosyalizmi en az köktenci, milliyetçiliği ise en belirgin olan Taşnak Partisi, Marksizmin yolunu tıkadı ve Menşevizmin Gürcüler arasında oynadığı role benzer biçimde, Ermenilerin başat partisi olma eğilimini gösterdi. 1912'den sonra, önderleri yüzlerini Genç Türk Devrimi'yle yenilenmiş Türkiye'ye çeviren *Müsavat* partisi Azeriler arasında başat oldu.

Hiçbiri ayrılıkçı olmayan üç Transkafkasya ulusal hareketinin farklı siyasal gelişmeleri, millî rekabetleri kızıştırmıştır. Coğrafi olarak Transkafkasya'nın ortasında konumlandıkları, tarihsel rastlantılarla Gürcü ve Azeri nüfuslarının arasında dağınık bulundukları, Ermeni şehirlileri Tiflis ve Bakû'da yoğunlaştıkları için, komşuları, Ermenilere karşı birleşmişlerdir.

Gürcü ulusal husumeti, Menşeviklerle Taşnaklar arasındaki sosyalist rekabetin arkasında gizlenmiş; Ermeni-Tatar savaşı da, Şuşa'dan Bakû'ya Azeri milliyetçiliğinin Ruslar kadar Ermenilere de, hatta belki Ruslardan çok Ermenilere karşı gelişmesi için etken olmuştu. Transkafkasya ortamında, hem dinsel ve kültürel (Müslümanlık-Hıristiyanlık) farklar, hem de yüzyıllarca süren Müslüman egemenliğinden kaynaklanan karşılıklı önyargılar önemliydi. Ermeniler arasındaki hızlı toplumsal gelişme –toplumun endüstri, maliye (bankacılık) ve ticaret gibi birçok kesiminde gözle görünür bir egemenlik, yukarıya doğru daha süratli bir sosyal hareketlilik ve aşırı ideolojik akımlara çekilme– Müslümanların onlara karşı olumsuz tutumlarını pekiştirdi.

DÖRDÜNCÜ DÖLÜM

"STOLYPİN GERİCİLİĞİ" VE DOĞUDA DEVRİMLER (1908-1912)

1908'den itibaren, Rusya İmparatorluğu'nun her yöresinde tanık olunan, devrimci dalganın kabarması ve siyasal yaşamın sönükleşmesi, en sonunda düzenin sağlandığı Transkafkasya'da daha da belirgindi. Fakat Rus endüstrisi hızlı bir gelişme geçirirken, Bakû'daki petrol endüstrisi, yüzyılın başında eriştiği, dünyanın en ileri geleni olma konumunu yeniden kazanamadı. Bakû'da grevlerin (1908 Haziranı'ndan 1913 Temmuzu'na) azalması ve petrol endüstrisi işçilerinin (denetimini ele geçirmek için Menşeviklerin, Bolşeviklerin, hatta Taşnakların çatıştıkları) iki büyük sendikadan ayrılması, işçi hareketindeki gerilemeyi yansıtmaktaydı.[1]

Yeni bir bastırma

Çok sert bastırma (idam, tutuklama, sürgün) önlemlerine başvuran "Stolypin gericiliği", Kafkaslar'da bütün ulusal grupların devrimci partilerini etkiledi. Ne militanları, ne paraları, ne de büyük partiler gibi yayın organları olan küçük örgütler par-

1 R. Suny, *a.g.e.*, s. 50.

çalandı. Ermeni özgüllükçüleri yok oldu; Batum'dan Bakû'ya uzanan alanda sadece birkaç Hınçak komitesi kaldı.[2] Ermeni Menşevikleri ve SR'leri, Tiflis'te ve Bakû'da alacakaranlık saatlerinde yaşıyorlardı. Tutuklanmayan Bolşevikler Bakû'ya çekildiler. Şahumyan, Spandaryan ve Stalin'in birleşik çabaları, o yıllarda Bakû'yu Leninizmin ender kalelerinden biri haline getirmiş; ama hangi eğilimden olursa olsun, Ermenice SD yayınlar hemen hemen tümüyle ortadan kalkmıştı.[3]

(İran'dan ABD'ye doğru uzanan bir diaspora biçimini alan) uluslararası yapılanması, terör ve savunma eylemleri, Çarlık bürokrasisince (üyelik, para, silâh ve nüfuz bakımlarından) gücünün gerçekte olduğundan çok daha büyük sanılmasına yol açan Taşnak Partisi ile sert bir biçimde hesaplaşıldı. Olaylarla fazla içli dışlı olan bazı militan ve önderler kaçmak zorunda kaldılar. Öteki Taşnaklardan yüzlercesinin tutuklanmasıyla devâsâ bir dava açıldı. St. Petersburg'taki soruşturma yıllarca sürdü ve tutanakları 20.000 sayfayı buldu.[4] 1912 başlarında 55 sanık hafif cezalara çarptırıldı; bu sonuç, Kerenski ve Miliukov gibi bazı avukatların becerilerinden çok, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı etkin bir politika izlemeye başlayan Çarlık hükümetinin Ermeni kamuoyunu kazanma isteğinin eseriydi. 1906-7'deki tasfiye ve bunalımla sayıları azalan Taşnak Partisi'nin Kafkasyalı militanları, 1908-1912 arasında daha da seyrekleşti. Ama örgütleri yarı-gizlilik koşullarında varlıklarını sürdürdü. Parti artık Transkafkasya'da devrimci eylemler yapmıyordu; kültürel etkinliklerini geliştirdi, aydınların bir kısmını kendine çekti ve Tiflis'te *Horizon* (Ufuk) adlı yasal bir gündelik gazete çıkarmayı başardı.[5] *Horizon*'un tirajı da (10-11.000

2 A. Ter Minassian, "Aux Origines...," s. 92-93.

3 Kh. Parseghian, *a.g.e.*

4 G. Hovhannisian, *a.g.e.*, s. 22.

5 *Hayots barberagan mamull 1794-1934* [Ermeni süreli yayınları] (Erivan, 1934), önsöz.

adet), kalitesi de *Mşak*'la boy ölçüşüyordu. Böylelikle, parti Ermeni-Kafkas toplumunun aşağı ve orta sınıfları üzerindeki nüfuzunu sürdürdü; bu halkın birlikçi ulusal bilincinin güçlenmesine yardım etti ve sosyalizm Rusya'da bir çöküş yaşarken, onların dikkatini yeniden Türkiye Ermenilerine yöneltti.

Yeni devrimler

1908 yazından başlayarak, Ermeni hareketinin, özellikle de Taşnak Partisi'nin ağırlık merkezi Kafkaslardan Osmanlı ve İran imparatorluklarına kaydı.

Kafkasya'daki Azeri, Gürcü ve Ermeni eylemcilerini etkinliklerini durdurmak ya da kaçmak zorunda bırakan "Stolypin gericiliği," onlara yeni bir eylem alanı açan başka devrimlerle aynı zamana denk düşmüştü: Tebriz ayaklanması ve İran anayasacılık hareketinin ikinci devrim dalgası (Haziran 1908) ile Genç Türk Devrimi ve Osmanlı anayasasının yeniden yürürlüğe konulması (Temmuz 1908).

1908'den 1912'ye kadar süren, Ermeni devrimci hareketinin tarihindeki bu dönemde, Kafkasya Ermenileri İstanbul'a, Van'a, Erzurum'a, Tebriz'e Reşt'e ve Tahran'a üşüştüler. SD'ler, Hmçaklar ve Taşnaklar gerek yalıtık gerek örgütlü olarak, burada ayrıntılarıyla anlatılamayacak kadar zengin, karmaşık ve önemli roller oynadılar. Yine de, genelinde Taşnak Partisi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda ve (1890'lardan beri fedayi hareketinin devrimci üssü olarak örgütlenmiş bir yöre olan) İran Azerbaycanı'nda kurduğu örgütlerinin çapı nedeniyle taktik ve strateji değişiklikleri bütün rakiplerini geride bıraktı.[6]

Taşnaklar, Ermeni Sorunu'nun saplandığı çıkmazdan,

6 A. Amuryan, *H. H. Taşnaksutyun Barskastanum 1890-1918* [EDF İran'da] (Tahran, 1950).

Rus devrimci deneyiminden ve Özgüllükçülerle Genç Taşnakların "Bulgar Yolu"nun kısırlığına karşı yönelttikleri eleştirilerden[7] ders aldılar, Anadolu vilâyetlerinde Ermeni nüfusunun gerileyişini gözlemlediler ve Müslüman halkların nasıl uyandıklarına dikkat ettiler (1906'da Van, Erzurum ve Kastamonu'daki pazar-yeri kargaşaları[8] ve İran'da *encümen*ler hareketi).[9] Bütün bu nedenlerle, Osmanlı despotizminin ancak imparatorluktaki halkların hepsinin birden toplu eylemiyle devrilebileceği kanısına vardılar. Dolayısıyla, Doğu'nun eski devletlerinin demokratlaştırılması ve çağdaşlaştırılması için Türk, Azeri ve İranlı Müslüman ıslahatçılar ve devrimcilerle bağlaşmalar aradılar. Nihayet, kendileri Batılı devletlerin ekonomik ve hatta siyasal emperyalizmlerinin kurbanları olan despotik rejimler tarafından baskı altında tutulan Ermeniler, kapitalizmle geleneksel toplumlar ve emperyalizmle (İran anayasacı hareketiyle Genç Türk hareketinin temsil ettiği) emperyalizme direniş arasındaki gerilimlerin önemini kavramaya başladılar.

Doğuda çeşitli derecelerde öncülüğünü yaptıkları sosyalizm, onların hiç değilse kuramsal olarak, Müslüman milliyetçiliğinin (bağımsızlık, ekonomik ve kültürel ilerleme) talepleriyle gerici nitelikleri (yabancı düşmanlığı, Batılı değerleri reddetmesi ve İslâm bağnazlığı) arasındaki çelişkileri çözmelerini, sonra da bütün Doğu halkları için demokratik ve barışçı bir bir arada yaşama önermelerini mümkün kılmıştır.

1907 Viyana Kongresi'nin ikili programıyla hazırlanan yeni politika, Taşnak Partisi'nin ve temsilcisi Kafkasyalı Aknuni'nin girişimiyle 1907 Aralık ayında Paris'te toplanan

7 Bunlar, Tigrane Zaven'in 1906-8 arasında Tiflis'te yayımladığı *Erkri Tsayne* [Ülkenin Sesi] dergisinde çalıştılar, bu konuları da orada işlediler.

8 *Erkri Tsayne* ile Taşnak Partisi'nin Tiflis'te çıkardığı (1906-7) *Alik*'te (Dalga) haber verilmiştir.

9 *Encümen*, bölge ya da şehir meclisi demektir.

Osmanlı İmparatorluğu muhalefet partilerinin ortak kongresince de onaylandı.[10]

1908 Temmuzu'nda İstanbul'dan Muş ve Van'a kadar birçok yerde, Taşnaklar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müttefikleri olarak açığa çıktılar ve silâhlarını bıraktılar. 1908'den 1912'ye değin geçen sürede, Adana kıyımlarının (Mart-Nisan 1909) yol açtığı onulmaz parçalanmaya ve bu kıyımların Anadolu'da gerçek (tarımsal, yönetimsel ve yargısal) düzeltimler yapılmamasıyla, ve izlenen Türkleştirme ve merkezîleştirme politikalarıyla ilişkili olduğunun gitgide daha güçlü bir biçimde duyumsanmasma karşın, Osmanlıcılık çizgisine sadık kaldılar ama örgütlerinin özgüllükle ulusal niteliğini sürdürdüler.[11]

İran'da, bütün Ermeni örgütlerindeki Kafkasyalılar (Tebriz, Reşt ve Tahran'daki Hınçak ve Taşnak fedayileri, Tebriz'deki SD'ler ve Enzeli'deki Hınçaklar), Azeri ve Farsî yurtseverlerin yardımına koştular, onları kuramsal ve pratik bakımlardan desteklediler.[12] Bakû'daki İranlı işçilerin yurttaşlarına anlattıkları Kafkasya'daki askerî başarılarının ve İkinci Enternasyonal'le bağlantılarının müthiş bir itibar kazandırdığı Taşnaklar, 1909'dan itibaren, İranlı demokratların Kaçar şahlığına ve Rus emperyalizmine karşı mücadelelerine katıldılar. Rostom'un örgütlediği, Nikol Duman ve Keri'nin önderlik ettiği Taşnak fedayileri, bomba-yapımı, silâh uzmanlığı ve strateji bilgilerini Tebriz'de ayaklanan (1908-9) *encümen*'lerin hizmetine sundular. Kukunyan seferinden

10 *Declaration du congrès des Partis d'opposition de l'Empire ottoman réuni en Europe* (Aralık 1907) (Paris, 1908).

11 Bu sorunları izlemek için, Taşnak Partisi'nin 1909'dan itibaren İstanbul'da çıkardığı günlük *Azatamart* [Özgürlük Savaşı] gazetesinden daha iyi bir kaynak bulunamaz.

12 Özellikle, Ermenilerin İran sosyal demokrat hareketi içindeki rolü hakkında bkz. S. Ravasani, *Sowjetrepublik Gilan - Die Sozialistisches Bewegieng im Iran seit Ende des 19. Jhdt. bis 1922* (Berlin, 1974); C. Chaqueri, *La Social-Democratie en Iran* (Floransa, 1979).

ve Sibirya zindanlarından sağ kalmış Eprem Khan'la "Ermeni Garibaldisi" takma adını taşıyan gerçek bir Taşnak maceracısı, Bahtiyarlar'la birlikte (1909 Temmuzu'nda) Tahran'ı ele geçirdiler ve anayasayı yeniden yürürlüğe koydular. Şah yanlılarına karşı üç yıl gerilla savaşı yaptıktan sonra, "Ermeni Garibaldisi", Rus ordusunun Anayasacı Hareketi sona erdiren (1912) müdahalesi sırasında öldü.[13] Uzak Doğu'da ezici yenilgilere uğrayan Rusya, İran'ı nüfuz bölgelerine ayırma plânı, Alman yayılımcılığını önleme azmi ve Anadolu demiryollarını yapma projesiyle yeniden Yakın Doğu'ya yönelmişti.

Boşa çıkan devrim

Transkafkasya'da Çar Naibi Vorontsov-Daşknov'un uyguladığı becerikli politika, Kilise ve Ermeni burjuvazisini Rus hükümetiyle uzlaştırdı.[14] İç düzenin yeniden kurulması, burjuvaziyi istenmeyen Taşnak vesayetinden kurtarmış, devrimci gel-git dalgasının çekilmesi, bu burjuvaziyi gerek belediye Duma'larında gerekse devlet Duma'sında "egemen sınıf" konumuna geri getirmiştir.[15] Ermeni-Tatar savaşı da, Taşnakları, sınırın her iki yanındaki "Türk tehdidi"ne karşı Ermenilerin Rus himayesine muhtaç olduklarına bir kez daha inandırmıştı. Anadolu Ermenilerinin uğradıkları felâketlerin öyküleriyle kızışan yurtseverliği ve Rusya'ya bağlılığı, Birinci Balkan Savaşı sırasında Rus diplomasisinin Ermeni Sorunu'nu birdenbire canlandırmasına temel oluştur-

13 M. Varandyan, *HHDP*, cilt II. 1909 ile 1912 arasında, Taşnak olsun olmasın, bütün Ermeni basınında Eprem Khan [Eprem Davidiants 1869-1912] hakkında sayısız yazı yayımlanmıştır.

14 D. Ananun, *a.g.e.*, cilt III, s. 507-30; R. G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire," *Armenian Studies* (Beyrut, 1973), s. 1-25.

15 Tiflis ve Bakû Duma'larında Ermeni burjuvazisi ağır basmıştır. 4. Devlet Duma'sındaki iki Ermeni temsilcisi de Kadet'ti.

du. 1912 güzünde, Gatoğigos V. Kevork, Çar II. Nikola'ya Türkiye Ermenileri yararına düzeltimler yaptırması ve onları koruması için başvurmak üzere yetkilendirilmişti. Bir Ermeni Ulusal Bürosu'nun yeniden kurulmasının Kafkasya burjuvazisiyle Çarlık hükümeti arasındaki yeni bağlaşmayı –onaylayarak– mühürlediği Tiflis'te, Taşnakların girişkenlikleri kalmamıştı; İstanbul'da da yoktu – burada, Osmanlıcılığın başarısızlıklarından hayal kırıklığına uğrayan ve Anadolu'dan yağan yardım istekleri altında ezilen Patrik ve Millî Meclis, olanca güçleriyle yeni politikaya koşuldular. Boğos Nubar Paşa'nın Gatoğigos tarafından delegeliğe atandığı Paris'te de Taşnak girişkenliği söz konusu değildi. Kendilerine danışılıyor ve onlarla işbirliği yapılıyordu; ama artık ulusal hareketin bu yeni merkezlerinde bir azınlıktan ibarettiler.

1878'den beri Ermeni egemen çevrelerinin savunduğu "diplomasi yolu"na dönüş, tam da Balkan bunalımının Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflattığı ve Türk milliyetçiliğini kızıştırdığı bir sırada, Rus emperyalizminin kanatları altında bir müdahale politikası anlamına geldi. Bu, içinde milliyetçilikle sosyalizmin yanyana varoldukları "devrimci yol"un yadsınmasıydı. Taşnakların, özellikle de Kafkasya Taşnaklarının işe koşulması, Türkiye gerçeklerinden tehlikeli bir biçimde habersiz olduğunu ortaya koyacak bir Ermeni milliyetçiliği patlayışının bir parçasıydı.[16]

16 Bu "işe koşulma" ve destek, 1912 Aralık ayından itibaren çift-dilli (Fransızca ve İngilizce) olarak *For The Peoples of the East* adı altında yayımlanan *Pro Armenia*'da özellikle belirgindir. 3'üncü sayıda (1912) Victor Berard'ın "Le choix arménien" başlıklı yazısı yeni Rus politikasını haklı göstermeye çalışıyordu: "Türkiye'de bizi kılıçtan geçiriyorlar, Rusya ise bize baskı yapmakla yetiniyor; bir Osmanlı Kıyımı'nda yok olmaktansa, Rus kanunu altında yaşamak evlâdır."

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam [Anayasacılık ve Demokrasi] Taraftarı Ermeni Fırkasının Beyanname ve Programıdır.

Dersaadet

[1]* Beyanname

Memalik-i Osmaniyede istibdadın mahvı ve Kanun-u Esasînin ibka-yı mer'iyet-i ahkâmı ile beraber devlete ve onun ecza-yı mütemmimesi olan akvam-ı muhtelifeye bir devr-i cedid-i saadet ve terakki başlamıştır. Şekl-i idarece bu tebeddülün husulünden evvel ve hattâ tebeddül-ü mebhusun tesri'-i istihsaline hizmet için her kavimden hafi cemiyetlerin ve ihtilâl komitelerinin vücuduna sebeb-i makul mevcut olup filhakika her kavmin bu yolda cemiyetleri ve komiteleri var idi.

Halbuki elyevm bir derece-i muayyenede hukuk-u medeniye elde edilmiş ve devlet ve ahalinin menafiine müteallik mevadd hakkında herkes efkârının beyanına ve başkalarıy-

(*) Sayfa numaraları, köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

la mübaheseye muhtar bulunmuş olduğundan ihtilâl cemiyetlerinin vücuduna [2] ve faaliyetine artık sebep kalmamıştır. Bundan böyle teşkili caiz ve faydalı olan heyetler program ve faaliyetleri gayr-i hafî olmak şartıyla kanun dairesinde vücuda getirilen siyasî cemiyetlerdir ki bunlar kendi mesleklerine ve takip eyledikleri âmâle göre efkâr-ı umumiyeyi teşkil ve tenvire ve o suretle hükûmet üzerine icra-yı tesire çalışırlar. Çünkü usul-ü meşrutiyeti ve hukuk-u avamı tasdik etmiş olan memalikte hükûmetin idaresi ve mesleği efkâr-ı umumiyenin alâim ve temayülâtma göre teayyün eder.

Bir memlekette teşkilât-ı muntazamayı haiz siyasî fırkalar mevcut olmaz ve bu fırkalar bir faaliyet-i mütemadiye ile isbat-ı mevcudiyet etmezse, orada terakkiyat-ı içtimaîyenin madde-i hayatiyesi ve gayet mühim murakabe-i tabiiyesi olan efkâr-ı umumiyenin vücudu olmaz ve binaenaleyh umumun metalibi kanaat-ı ciddiye semeresi olarak ve suret-i âmiranede izhar olunamaz.

Ahali teşkilâttan mahrum ve hukuk ve menafiinin [3] cahili olunca velev metalibi pek meşru' olsa bile, tahakküm-ü idare taraftarı memurinin yahud yegâne sermayeleri mugalâtadan ibaret olan politikacıların iğfalâtına kapılır ve nihayet bilcümle ümitlerinde aldanmış olduğunu teessüflere giriftar olarak anlar.

Yalnız teşkilât-ı muntazamaya malik cemiyetler bir kuvve-i ciddiyeyi haiz olduklarından fikir ve emellerinin galebesini, serd eyledikleri müddeiyatın hîz-i fiile isâlini bihakkın ümit edebilirler. İşte bu hikmete mebnî, Kanun-u Esasînin ilân-ı mer'iyetinden beri memalik-i Osmaniyede bilcümle milel-i muhtelife kanun dairesinde siyasî fırkalar teşkil etmeğe başlamışlar ki bunlar peyderpey programlarını ilân ve ahalinin takdirine arz ediyorlar.

Kanun-u Esasînin ilânı ve usul-ü meşrutiyetin tesisi üzerine Ermeniler meyanında o ana kadar mevcut olan ihtilâl ce-

miyetlerinin usûl-ü cedide-i idarenin halelden masuniyetine ve cidden mevki-i tatbike va'zını temine sarf-ı mesâi etmek üzere kanun dairesinde müteşekkil siyasî [4] fırkalar haline ifrağı tabiî bulunmuş olduğundan siyasiyatta müddeiyat-i müfriteyi ve mesail-i içtimaiyede muahezata zemin olabilen amâl-i ifratkâraneyi redd etmek şartıyla bir fırka-i siyasiye teşkiline lüzum his olunmakta idi ki, kanundan kat'iyyen ayrılmaksızın memalik-i Osmaniyede Ermenilerin hal-i hakikisi ve ahalinin o halin mukteziyatına agâh olan kısmının âmal-i hâlisesi ve zamanın icabatı dairesinde bir faaliyet-i müfide ibraz eylesin. Muhakkaktır ki, Ermeni milletinin mezhebe müstenit cemaat fırkalarına ve mevki-i içtimaî tehalüfatına bakmaksızın efkâr-ı münevvere ve âmal-i terakkiperverâne erbabından olan efradını bir faaliyet-i müştereke ibrazı namına birleştirmeğe yalnız böyle bir fırka muvaffak olabilir.

İşte bu kanaat ve maksatla zîrde isimleri muharrer olup, devr-i cedidden evvel faaliyet-i ihtilâliye ibraz eylemiş bulunan Ermeni cemiyatı, bir fırka-i cedide teşkiline teşebbüs etmişler ve gerek komite ve fırkalara mensup, gerek onlar haricinde bir hayli hey'at ve zevatla muhaberat icra [5] eyledikleri gibi vatanda ve hariçte mütemekkin mücahidin-i terakkiyatın ve erbab-ı iktidarın mütalâat ve vesayasına dahi müracaat eyleyerek aylarca müzakere ve mübaheseden sonra "Ermeni Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Tarafdaranı Fırkası" ismiyle teşekkül eden mezkûr fırkanın işbu programını vücuda getirmişlerdir ki, münderecatını kabul ve tatbikine sarf-ı mesâiyi taahhüd eyleyen bir hayli zevat şimdiden bu cemiyet-i cedideye iltihak etmiş bulunuyorlar.

Ezcümle (Varagazmıyal [yeniden teşkilâtlandırılmış] Hınçakyan) cemiyet-i ihtilâliyesi –ki vasıta-ı neşriyatı "Azk" [millet] nam gazete idi– ve mukaddema (Armenagan) ve (Meutenakan) [birliğe ait] cemiyetlerinin birleşmesiyle vücuda gelen (Kağaparaktzakan) [hemfikir olan] cemiyeti

mevcudiyet-i hususiyelerini terk ve suret-i kafiyede "Ermeni Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftaranı" fırkasına iltihak eylemişlerdir.

Meslek ittihaz eylediğimiz esasların temyiz ve takdir-i ahvale muktedir bilcümle vazifeşinas Ermenilerin mazhar-ı tasvibi olmasıyla izhar edecekleri teveccüh ve fırkamıza iltihakları [6] sayesinde Ermeni milletince umumî bir program hükmünü alacağına eminiz.

Akıl ve mantığa tamamıyla muvafık ve memleketin menafi-i umumiyesi nokta-i nazarından müfid olan işbu metalib ve âmalin fırkamızla diğer anasır-ı Osmaniyeye mensup siyasî fırkalar arasında vücudu ez-ser-nev arzu olunan ve memleketin menafi-i esasiye ve saadet-i umumiyesinin binnisbe az bir müddette temini nokta-i nazarından elzem bulunan revabıt-ı vifâkın istihsal ve teyidine hizmet eyleyeceği hususuna da emniyetimiz berkemâldır.

Fırkamızın perverde ettiği efkâr ve âmal ve mebadi-i esasiyesi programında izah edilmiş olmakla beraber, bu babta bazı mertebe tafsilât itasını faideden gayr-i hâli addeyliyoruz.

Yirminci asr-ı milâdinin efkâr-ı münevveresini rehber ittihaz ederek teşekkül eylemiş olan fırkamız "hâkimiyet-i ahali"yi mesleğinin rüknü addetmiştir. "Hükûmet-i ahali demektir" kelâm-ı muhtasarı –ki hukuk-u avama riayet eden bilcümle memalikte teşkilât-ı hükümetin düstur-u siyasiyesidir–[7] Devlet-i Osmaniye'de de hükümet teşkilâtının istinatgâhı olmalıdır.

Devlet-i Osmaniye menşe', mezhep, lisan, tarih, âdap ve ahlâk nokta-i nazarlarından aralarında farklar câri anasırdan mürekkep olduğu cihetle, cins ve kavim farklarının imhasıyla bu anasırı birleştirmek yani bir unsur haline getirmek esasına müstenit bir politika mazhar-ı muvaffakiyet olamayacağından kat'-ı nazar, böyle bir politika devletin menafi-i nokta-i nazarından da muzırdır.

Her biri müteaddit Osmanlılardan mürekkep bir hey'-et-i hususiye-i içtimaiye teşkil eden akvam-ı muhtelife-i Osmaniye –ki devlete karşı müsavi derecede hukuku haiz ve müsavi derecede vezaifle mükelleftirler– devletin temamî-i mülkîsini yani vatan-ı müşterek-i umuminin kâbil-i tefrik olmaması esasını kabul etmekle beraber mevcudiyet-i ırkiyelerine ait alâim ve hukuku da muhafaza etmeleri ve onların mahfuziyetini taht-ı temine almaları vecaibdendir. Ekseriyeti teşkil eden unsur ekalliyet halinde bulunan anasır-ı Osmaniye [8] nin kâbil-i inkâr olmayan bu misullû hukukuna da –müsavat-ı ırkiye muktezasınca– riayet eylemelidir. Filhakika usul-ü meşrutiyetin ve hukuk-u avamın mebadi-i esasiyesi devletin ecza-yı mütemmimesi olan akvamın mevcudiyet-i hususiyelerinin muhafazasını ve teşkilât-ı dahiliye ve umur-u mahalliyeye ait hukukunun idamesini redd etmez. Bilâkis ahalisi müteaddit ırklara mensup olan devletlerde asayiş ve terakkiyatm temin-i devamı, mahza bu hukuka riayet edilmekle istihsal olunmuştur.

Meseleye bu nokta-i nazardan bakılınca memalik-i Osmaniyede mütemekkin Ermenilerin iki sıfatı haiz bulundukları tezahür eder ki; biri milliyet-i siyasiye itibarıyla "Osmanlı" ve diğeri kavmiyet itibarıyla "Ermeni" olmalarıdır. Her ikisinin vâzıh bir surette izharı ve yekdiğerini kat'iyen nakz etmemeleri şart olan bu sıfatların ikisinin de muhafaza ve ibkası elzemdir.

İzahtan müstağnidir ki kavmiyetin muhafaza-i alâimi, vezaif-i sairenin ifasını mâni ve taassub-u ırkiyeyi daî [9] olmadığı gibi, vücud-u devletten ayrılmak gibi gayr-i meşru bir emele de delâlet etmez. Maksat, Osmanlılık âlemini teşkil eden büyük küçük bilcümle akvamın mevcudiyet ve terakkiyat-ı ırkiyeleri nokta-i nazarından haiz oldukları hukuktan bilâ fark ve istisna temin-i istifadeleridir.

Anasır-ı Osmaniye arasındaki iştirak-ı menafi' böyle âlî bir

esasa istinad olunması ve anasır-ı merkumenin uhuvvet ve kardeşliği bu derecede hürriyetperverane bir rabıta ile temin kılınması sayesinde her unsur kendi mevcudiyeti dairesinde serbestane terakki eder ki, bu da terakkiyat-ı umumiyeyi ve devlet ve memleketin feyz ve saadetini temin eyler.

İşte şu esaslara binaen fırkamız (hukuk-u ırkiye)nin muhafazasını ve sırf umur-u idariyeyi şâmil olmak şartıyla (adem-i merkeziyet) usulünü iltizam eder.

(EM ve HAT) fırkası, Ermeniler meyanındaki mevkii haysiyetiyle millî bir ırka olmağa ve Ermeni milletinin meslek ve siyasiyatının tercümanı sıfatının ihrazına say' edecektir. Muhtelif mezheplere [10] mensup olan veyahut aralarında mevki farkları bulunan umum Ermeniler arasında teyid-i uhuvvete ve menfaatleri beyninde mümkün olduğu kadar itilâf peydasına çalışacaktır. Vazifeperver Ermeni zengini, çalışkan Ermeni sahib-i say ü ameli, vâkıf-ı ahval olan Ermeni mücahid-i terakkiyatı fırkamıza iltihak etmeleriyle ırkın menafi-i umumiyesi namına birleşmiş, yani maksad-ı umumîye doğru elbirliğiyle yürümeyi iltizam etmiş olacaklardır. Hayat-ı kavmiyenin istikametini tayin edeceğine binaen, bir ehemmiyet-i tarihiyeyi haiz olan şu zamanda Ermeni milletinin aksam-ı muhtelifesi arasında böyle bir itilâfın imkânına tamamıyla inandığımız gibi Ermeniler ötedenberi ahlâk-ı ırkiyeleri iktizasınca hukuk-u avam taraftarı oldukları ve kendilerinde kilise ve cemaat teşkilâtının ruhu da hukuk-u avama müsait bulunduğu cihetle böyle bir faaliyet-i müşterekeye müddet-i medîde devam edebileceklerine de eminiz.

Mesail-i iktisadiye nokta-i nazarından fırkamız erbab-ı sây ü amelin, ezcümle köylü sınıfının temin-i menafi' [11] ve ıslah-ı ahvaline müsait bilcümle tensikatın hîz-i fiile isâline çalışacaktır. Mahaza sermayelerin memalik-i Osmaniyeye duhulü ve memleketimiz dahilinde her güna faaliyet-i sı-

naiye ve iktisadiyenin terakkisi ve binnefs erbab-ı sây ü amelin menafii nokta-i nazarından elzemiyet-i kafiyeyi haiz olduğundan, bu cihetlerce müşkilât ika olunmamasına da bilhassa sarf-ı mesaî edilecektir.

Memalik-i Osmaniyenin ahval-i hazıra-i iktisadiyesi meslek-i iştirakiyuna (*Socialisme*) ait âmâlin tatbikine müsait bir zemin teşkil edemez. Hal-i hâzırda hukuk-u avam (*Démocratie*) programı ahali-i Osmaniye namına yapılması mümkün olan bilcümle teşebbüsatı ihataya kâfidir.

Faaliyetinin arz ve şekli itibarıyla fırkamız her güna mevani ve muhalefetten âri, yani tamamıyla serbest bulunması şartıyla irşadatı efkâr-ı umumiyeyi hazırlamağa yegâne vasıta tanır. Binaenaleyh nizamnamede tasrih kılınan vesait ve yalnız efkâr-ı umumiye kuvvetiyle âmâline vasıl olmağa çalışacaktır. Fırkamız fikir [12] ve kanaat ihtilâflarına ve bu ihtilâflardan ileri gelen faaliyetlere karşı husumeti ve fikr-i hürriyetle serbestî-i matbuata sed çekecek gayr-i meşru' ve şiddetcûyâne vesaiti kat'iyyen redd eder. Hikmet-i meşrutiyete müstenit olan hayat-ı milliyede bir fırkanın kendi mesleği namına diğer fırkalara tahakküme kıyamı yahut tahrikat sayesinde ve menafi-i avamı bahane ittihaz ederek icra-yı istibdada kalkışması hükümdar-ı müstakilin istibdadına muadil derecede bir âfettir. En muhalif fikirler erbabının yanyana faaliyetine müsait olan serbesti-i efkâr mıntıka-i ulviyetinde kalmak fırkamızın üss-i mesleğini teşkil eden mevaddan biri olacak ve fırka taassubundan ileri gelen rekabet ve husumetten ihtiraz edilecektir.

Bilâkis gerek Ermeni milletinin umur-u dahiliyesinde ve gerek vatan-ı Osmaniyenin umur-u umumiyesinde vesile zuhur ettiği, yani bir mes'ele-i muayyene ve tatbik olunacak vesait-i icraiye hakkında akd-i ittilâf mümkün olduğu bahusus aks-i amel tarafdarlarına ve Kanun-u Esasî düşmanlarına karşı [13] bi'l-ittifak yekvücud olarak (yani blok halin-

de) ibraz-ı muhalefet lâzım geldiği takdirde, fırkamız dahildeki diğer fırkalarla ve hatta meslek-i iştirakiyunu kabul etmiş olanlarıyla tevhid-i faaliyete sâî olacaktır.

Elhasıl fırkamız irşadat-ı nutkiye ve kalemiyesiyle umumun hukuk-u avama müstenit olan hikmet-i meşrutiyeti anlamasına ve bu mesleğe intisabına ve Ermenilerin usul-ü meşrutiyete ait hukuk ve vezâife vukufunu arttırmağa ve hayat-ı umumiye-i siyasiyeye alışarak hem vatan-ı Osmanîye hem de mensup oldukları kavme faydalı efrad olmalarına sarf-ı mesâi eyleyecektir.

Ermeni Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam
Tarafdarânı Fırkası Müessisleri

Dersaadet 31 Teşrinievvel-i efrenci 1908

Program

Mevadd-ı Esasiye

EM ve HAT fırkası, milletin idaresi yedd-i millette bulunması esasıyla tesis [14] etmiş olduğundan her hükümette hâkimiyet-i ahaliyi rükn-ü teşkilât tanır. Hürriyet ve müsavat-ı şahsiyeye merbuten mevcudiyet ve müsavat-ı kavmiyeyi de bir hak olarak telâkki eder. Devlet-i Osmaniyenin ecza-yı mütemmimesi olan akvamdan herbiri müteaddit Osmanlılardan mürekkep bir unsur-u içtimaî, hey'et-i umumiyenin bir âzâsı veya bir unsur-u tarihî olduklarından, vatan-ı Osmanînin temamîsi ve tefrik kabul etmemesi esasını kaviyen muhafaza eylemekle beraber, mevcudiyet-i milliyelerinin umumunca bir derece-i müsaviyede hu-

kuka müsteniden muhafazasını ve teminat-ı kaviye ile takviyesini hukuk-u tabiîyeleri cümlesinden bilir. Binaenaleyh gerek umum Osmanlıları birleştirerek bir kavim haline getirmek âmâlini, gerek ittihad-ı Osmanîden ayrılmak temayülâtını, gerek müddeiyat-ı ırkiyede ifratkârlığı ve gerek diğer anasırla imtizaçsızlığı aynı derecede şiddetle redd eyler. Ermenilerden mürekkep mürekkep bir fırka olması haysiyetiyle "Ermenilik Osmanlılıkla beraber" ibaresi fırkamızın üss-ü mesleğidir. Ermeni milletinin hayat-ı hususiyesinde bir fırka-i milliye olarak arz-ı vücud ettikten [15] hukuk ve vezaifine aşina ve hahişger-i terakki olan bilcümle efrad-ı milleti mezhep ve mevki farklarına bakmaksızın etrafına cem' edecek ve Ermenilerin hayat-ı kavmiye ve siyasiye ve terakkiyat-ı fikriye ve iktisadiyesine ait bilcümle ahvali faaliyetine zemin ittihaz eyleyecektir. Mesail-i içtimaiyede hakayık-ı ahvalden ayrılmayacak ve binaenaleyh mucib-i muaheze olabilecek mesleklerle hiçbir rabıta peyda etmeyecektir. Binaenaleyh faaliyat itibarıyla sermayenin, say ü amelin ve akıl ve zekânın iştirak-ı ihtiyarîsi esasını kabul eylemiştir. (*Association volontaire du Capital, du travail et du talent*).

Şöyle ki tensikat-ı iktisadiye sayesinde erbab-ı say ü amelin ıslah-ı ahvâl ve temin-i menafiini –ve hukuk-u akvama ait esaslardan ayrılmamakla beraber– sermayelerin de semeredâr olmasını iltizam eyleyecektir.

Mekasıd

Bâlâda izah kılınan esaslara sadık ve onları galebe ettirmeğe sâî olan (EM ve HATF)'mn mekasıdını şu suretle telhis ederiz.

Maksad-ı Siyasî

Evvelâ Kanun-u Esasinin gayet vasi' bir surette tadiliyle hukuk-u avama müsait bir şekle ifrağı.

Saniyen kazalarla umum vilâyatta –ve binaenaleyh Ermenilerden mütemekkin vilâyatta dahi– tedricen tevsi-i mezuniyeti mutazammın ve sırf umur-u idareyi şâmil olarak adem-i merkeziyet *decentralisation* usulünün tesisi, devlet-i Osmaniyenin istiklâl-i siyasî ve temamî-i mülkîsinin cümle-i teminatından olduğundan usul-ü mezkûrenin tatbiki.

Maksad-ı Millî

Evvelâ Ermeni milletinin kanunla müesses olan imtiyazatı, hürriyet-i mezhebiye ve tamim-i terbiyeye zeman teşkil [17] ettiğinden imtiyazat-ı mezkûrenin halelden temin-i masuniyeti.

Saniyen taraf-ı devletten musaddak Ermeni milleti nizamnamesinin bi't-ta'dil ihtiyacat-ı zemaneye tevfiki.

Salisen Ermeni ve Ermeni-Katolik ve Ermeni-Protestan cemaatinin sırf mezhebe ait umurunu idare işlerinden ayırarak kavmin menafi-i umumiyesine, ezcümle maarife ait işlere memuren bir idare-i müttehide vücuda getirilmesi.

Rabian Ermeni lisan ve tarih ve edebiyatının muhafaza ve terakkisi ve ehemmiyet-i tarihiyeyi haiz âsâr ve müessesat-ı kavmiyenin halelden masuniyeti.

Hatt-ı Hareket

Evvelâ Meşrutiyet dairesinde isbat-ı mevcudiyet etmekte olan (Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Tarafdarı EF) kanunun iltizam eylediği şerait dairesinde yani suret-i meşru'ada

teşekkül etmiş bir cemiyet-i siyasiyesidir. Gizli bir ihtilâl komitesi değildir. [18]

Saniyen faaliyeti, ezcümle irşadat için istimal eyleyeceği başlıca vesait bervech-i âtidir: matbuat (gazete ve neşriyat-ı saire); gerek Ermenilere gerek umum Osmanlılara mahsus içtimâlar ve nutuklar iradı; intihabat ve parlamentoya ait umur hakkında rekabet; hissiyat-ı umumiyenin müsalemetkârane nümayişlerle izharı vesaire.

Salisen istibdadın iadesi ve hukuk-u meşrutiyetin istirdadı için veyahut istihsal edilmiş olan hukuku tehlikeye ma'ruz bulunduracak surette vuku bulacak her teşebbüse karşı fırkamız var kuvvetiyle ve bilcümle vesaitinin istimaliyle cenkleşecek ve hatta inde'l-iktiza fevkalâde vesaite de müracaat edecektir.

Rabian fırkamız Osmanlılık âleminde ve –mensup olduğu cemaate tahsisle– Ermeni ahalisinde hayatın şeraitini ve ihtiyacat-ı âcileyi tetkik edecek ve –tatbikatın tedricî olması kaydıyla– faaliyetini bu tetkikatının hasıl ettiği netayice tevfik eyleyecektir.

Hâmisen Osmanlılık âleminin ecza-yı mütemmimesi olan [19] bilcümle akvamın meveddet ve kardeşlik hissinin teyidine ve programının tayin eylediği şerait dairesinde akvam-ı merkumeye mensup siyasî fırkalarla akd-i ittilâfla tevhid-i faaliyete sâî olacaktır.

Lâyiha

Meşrutiyete ait teminat

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Tarafdarı EF âtideki usulleri lâyetegayyer yani tebdil ve ilgası kat'iyen gayr-i kabil olmak şartıyla Kanun-u Esasî-i Osmanînin zeman ve kefaletini addeyler:

1- Hukuk-u medeniye (*droits civils*)
müsavat ve hürriyet.
2- Hukuk-u siyasiye (*droits politiques*)
hâkimiyet-i ahali ve rey'-i ahalinin rüchanı.
3- Teşkilât-ı devlet: Millet meclisinin vaz'ı-ı kanun olması ve mes'uliyet-i vükelâ.
4- Şerait-i Meşrutiyet: Meşrutiyetin kısmen veyahud kâmilen tatil ve Kanun-u Esasînin bir baştan bir başa ta'dil-i ahkâmı gayr-i caizdir.

[20] **Hukuk-u Medeniye ve Siyasiye**

Müsavat: evvelâ: devlet ve kanun nazarında efrad arasında müsavat-ı kat'iye câridir. Saniyen: müsavat-ı ırkiye esası kabul edilmiş akvam-ı Osmaniyeden hiçbiri rüchan veya imtiyazı haiz değildir. Salisen: hukuk-u medeniyeye, vergilerin tediyesinden ve asker itasından ve kanuna itaatten ibaret olan vezaif-i medeniyenin ifasını tekabül eder. Bunları ifa etmeyen cemaatler muvakkaten kavanin-i istisnaiye ile idare olunurlar. Rabian: Umum Osmanlılar istidat ve liyakatlerine göre şuabat-ı idarenin cümlesinde bilâ istisna istihdam olunabilirler. Küçük memuriyetlere nasb müsabaka usulüyle icra edilir.

Hürriyet: evvelâ: bilcümle efrad-ı ahali müsavat esasıyla ve kanun dairesinde hürdür. Saniyen: Osmanlıların nefsi ve sükkânı ve muhaberatı (mekâtib) ve emlâki taarruzdan masundur. Yalnız inşaat-ı nâfiada bedelinin tediyesi şartıyla istimlâk câizdir. Salisen: vicdan ve mezhep ve tedrisat hürriyeti usûlleri kabul olunmuştur. [21] Rabian: Söz ve matbuat ve içtimâ ve şirket hürriyetleri câridir (sansür kat'iyen lâğv edilmiştir. İçtimâların gayr-i müsellâh olması şarttır.) Hamisen: say ü amel, ticaret, seyahat serbesttir (dahilde icra kılınan seyahatler için mürur tezkeresi lâğv olunmuştur.)

Teşkilât-ı Devlet

1- Devlet-i Osmaniyenin hükümdarı "Padişah-ı Osmaniyan" yahud "Osmanlılar İmparatoru" unvanını haizdir. 2- Nefs-i hükümdarînin taarruzdan masuniyeti ve adem-i mesuliyeti Kanun-u Esasînin vücuduyla taht-ı zemandadır. 3- Hükümdar Kanun-u Esasîye ve millet-i Osmaniyenin kavaninine riayet ve istiklâl-i Osmanî ile devletin temamî-i mülkîsini muhafaza edeceği için tahlif kılınır. 4- Karar-ı milletin beratı hükmünde olan iradat ve feraminin zirinde keyfiyetin ait bulunduğu nazırın da imzası bulunması şarttır. Vazifedar olan nâzır bu suretle o mes'eleden dolayı mes'ul olur. 5- Vaz'-ı kanun müştereken ve müctemian hükümdara, Meclis-i Meb'usana ve Meclis-i Ayâna aittir. Tekâlif-i kavanin [22] ise her üçü tarafından ayrı ayrı sâdır olabileceği gibi hey'et-i vükelâ tarafından da sâdır olabilir. 6-Hükümdarla hey'et-i vükelâ kuvve-i icraiyeyi teşkil ederler. 7- Vükelâ Millet Meclisine karşı hem şahısları itibarıyla, hem de müctemian mes'uldurlar. (Hey'et-i Vükelânın Meclis-i Meb'usan'da mazhar-ı ekseriyet olması asıldır.) 8- Hey'et-i Vükelâ her senenin bütçesini Millet Meclisine takdim ve meclis-i mezkûr tarafından tasdikinden sonra neşr eder. 9-Meb'usan vazifeleri icabmca mes'uliyetten berî olduklarından Millet Meclisinin müdahaleden masuniyeti bu esasa müsteniden taht-ı zemandadır. 10-Meb'usanın miktarı her yirmibeşbin zükur Osmanlıya nisbetle bir meb'us intihabı suretiyle tayin kılınır. Umum Osmanlıların hakk-ı intihaba mâlik olmaları (suffrage universel) ve intihapcıların doğrudan doğruya meb'usîn namına rey vermeleri ve intihabatın hafî reyle icrası şarttır. Her vilâyette umum intihapcılar vilâyetin hissesine düşen miktarda nama rey verirler (scrutin de liste). Yirmi [23] bir sinnini ikmâl etmiş ve hukuk-u medeniyesine mâlik bulunan her bir erkek Osmanlı mahall-i ikametinde intihapcı-

dır. Otuz yaşını ikmâl eden her Osmanlı gerek mahall-i ikametinde gerek diğer bilcümle devair-i intihabiyede meb'us namzedi olabilir. 11- Hey'et-i Vükelânın teklifiyle hükümdar Meclis-i Meb'usan'ı dağıtabilirse de intihabat-ı cedidenin üç ay zarfında icra olunacağı hakkmdaki irade de meclisin dağıtılmasını mutazammın olan irade ile birlikte neşr olunmalıdır. Millet Meclisi bir mesele için ancak bir defa dağıtılabilir. 12- Âyânm miktarı Meb'usanın sülüsüne muadildir. Kırk yaşını ikmal etmiş olmaları lâzım gelen âyân dokuz sene müddet-i memuriyetle ve iki dereceli intihap usulüyle vilâyat mecalis-i umumiyesi tarafından intihap olunurlar ve bunların sülüsü üç senede bir kere tecdid olunur. İlk iki defa için yerlerine yenileri intihap eylenecek âyân kur'a keşidesiyle tefrik kılınır. 13- Her vilâyette mütemekkin akvamın her birinden kaç meb'us ve âyân intihap olunacağı her birinin miktarına nisbetle intihabattan evvel kararlaştırılır.

[24] Umur-u Adliye

1- Umur-u adliye müdahale-i hükümetten masundur. 2- Teşkilât-ı adliyece başlıca hükkâm-ı cedidenin şehadetnameli mütehassıslardan nasbi ve şehadetnameli hükkâmın kanunun dairesinde lâyezal olmaları ve sulh mahkemeleriyle umur-u âdiyenin rüyetine ve mevadd-ı müstaceleye ait mehakim ihdası ve cinayet-i âdiye ile siyasî ceraim ve matbuat ceraimi için adul (*jury*) usulünün kabulü ve muhtacîn-i eshab-ı mesalihe cihet-i adliyeden muavenet olunması (*assistance judiciaire*) ve canib-i hükûmetten nezd-i mehakimde elsine-i mahalliyeye âşinâ tercümanlar bulundurulması ve ilânat-ı adliyenin elsine-i mahalliye ile dahi icra kılınması esaslarına mübteni olacaktır. 3- Kavanin-i mevcude hukuk-u medeniyeden mahrumiyetin ve işkencenin ve müsadere-i emvalin ve teb'a-i Osmaniyenin memalik-i ecnebi-

yeye nefy olunabilmesinin ilgasını ve teseül ile serseriliğin men'ini ve vasiyete, mirasa ve evkafa ait umurun kanuna rabtını ve ancak kanunî esbabla tevkif caiz [25] olup, müddeiumumîliğin kararnamesi olmaksızın hiç kimsenin yirmi dört saatten fazla hapis edilememesini ve mahbusînin ayrı ayrı odalara ikamesi (*système cellulaire*) usûlünün kabulüyle beraber hapishanelerde mevkufînin çalıştırılması şeraitinin ıslahını ve tesamüh neticesi olarak yahud umden gerek doğrudan doğruya ve gerek dolayısıyla, ferd-i vahid ve şahs-ı manevî, veya hükûmet tarafından bir zarara sebebiyet verildiği halde tazminat itası usûlünün kabulünü mutazammın olarak ıslahat-ı adliye icrası.

Maarif-i Umumî

1- Emr-i tedris serbesttir. Her Osmanlı kendi parasıyla mektep küşad edebilir.

2- Tahsilin birinci derecesi meccanen verilir ve umum Osmanlılar için mecburîdir.

3- Anasır-ı Osmaniyeden her biri mekâtib-i iptidaiyesini ve bunların hissesine düşen tahsisatı devletin bütçesinden alarak kendisi idare etmekte selâhiyettardır.

[26] 4- Lisan-ı resmî-i devlet olan Türkçenin cemaat-i muhtelife mekâtib-i iptidaiyesinde dahi tahsili, sübyan sınıflarını müstesna olarak mecburidir.

5- Cemaat-i muhtelifenin mekâtibi bulunmayan mahallerde cemaat-i merkume etfaline Türkçeden başka başlıca elsine-i mahalliye dahi tedris edilecektir.

6- Gerek cemaat-i muhtelifeye ve gerek devlete ait mekâtib-i iptidaiye ve rüştiyenin proramları tevhid edilecek ve cümlesi hükümetin taht-ı teftişinde bulundurulacaktır.

7- Cemaat-i muhtelifenin lisan ve mezhep ve tarih-i millî ve edebiyat-ı hususiyelerinin serbestâne tedrisi ve temin-i

terakkisi taraf-ı hükûmetten tanzim kılınan program haricinde kalır.

8- Âli mertebede tedris ve ihtisasa ait tedrisat taraf-ı devletten deruhte kılınmıştır. Devletin bu misillû müessesatı bilâ-istisna umum Osmanlılara küşadedir.

Ahz-ı Asker

1- Umum Osmanlılar hizmet-i askeriyeye tâbidir. [27]

2- Müddet-i muvazzafiyet iki senedir.

3- Sulh zamanında asker tercihan mensup oldukları mahallin yakınlarında iskân edilir.

4- Askerin tarz-ı hayatı ıslah olunacaktır.

Teşkilât-ı Vilâyet

1- Kazalarda her kavme mensup anasırın birlikte bulunmaları esasına müsteniden taksimat-ı vilâyat, idare-i mülkiye ve ahval-i iktisadiyenin ve maarifin ve umur-u intihabiyenin gösterdiği lüzuma göre ıslah olunacaktır.

2- Vilâyatın mezuniyeti sırf umur-u idareyi şâmil adem-i merkeziyet derecesinde tevsi' kılınacaktır. Vilâyetten nahiyeye varıncaya kadar mülkün her bir kısmı kendi umurunu binnefs kendisi idare eder.

3- Vilâyat mecalis-i umumiyesiyle mecalis-i saire-i mahalliye canib-i ahaliden intihap olunur ve mecalis-i mezkûrenin içtimâları alenî olup âzâsına mikdarı fahiş olmamak şartıyla maaş verilir.

4- Her vilâyetin hasılatının bir miktar-ı muayyeni [28] vilâyet meclisinin tasdik ve ilân edeceği bütçe mucibince sırf ihtiyacat-ı mahalliyeye sarf olunacaktır.

5- İlânat-ı resmiyede lisan-ı resmî-i devletle beraber başlıca elsine-i mahalliye dahi istimal olunur.

6- Jandarmalar ve tahsildarlar, her birinin miktar-ı nüfusuna mütenasiben anasır-ı muhtelife-i mahalliyeden intihap edilir.

Islahat-ı İktisadiye

1- Rüsum ve tekâlifat-ı devlet fakat Millet Meclisi tarafından tesis veyahut ta'dil olunabilir.

2- Usul-ü rusümiye esasından ıslah olunacak ve temettü veya iradı az olanları himayeten peyderpey tekâlif-i müterakki (*impot progressif*) usûlü ithal kılınacaktır.

3- A'şar on sene tahmis usûlüyle tahsil edilip ondan sonra kadastro usûlüne tâbi olacaktır.

4- İltizam usûlü külliyen lâğv edilecektir.

5- Devr-i sabıkta zulüm görerek duçar-ı sefalet edilmiş olan mahalde mütedahil rüsumun affı.

[29] 6- Köylülerin ve alelumum erbab-ı sây ü amelin ıslah-ı ahvali ve şerait-i sây ü amel hakkında bunların himayesini mutazammın kavanin ihdası.

7- Ahalinin ehven şerait ve faizle para bulabilmesi.

8- Zürraın ehven şeraitle taayyüşlerine kâfi mahsul verebilecek vüs'atte toprak edinebilmeleri imkânının istihzarı.

9- Umum köylülere, betahsis devr-i sâbık yüzünden mahv olanlarına arazi-i emiriyeden mikdar-ı kâfisinin ifraz ve tahsisi.

10- Devr-i sâbıkta hicrete mecbur olan köylülerin ve erbab-ı sây ü amelin mesarif-i mukteziyesi taraf-ı devletten sarf olunarak yerlerine iadesi.

11- Vilâyata muhacirin-i cedide tavattunu mecalis-i mahalliyenin reyine menuttur.

12- Devr-i sâbıkta zapt ve müsadere kılındığı iddia olunan arazi hakkında mahallince komisyonlar teşkiliyle tahkikat icra olunacak ve filhakika o yolda muameleye duçar [30] edilmiş olanları sahib-i asliyelerine iade kılınacaktır.

13- Gerek taraf-ı devletten ve gerek kazalar canibinden ahalinin angarya usulüyle çalıştırılmasının külliyen lâğvı.

14- Umur-u mahalliyeye ait anonim şirketleri ve vilâyatta ziraat bankaları teşekkül etmesi, menafi-i umumiyeyi müstelzim bulunduğundan bu babta teşkilât-ı mukteziyenin iraesi.

15- İnhisar usulünün lâğvı ve evvelce verilmiş olan inhisarların taraf-ı devlete alınması.

Medeniyete Hâdim Vesait-i Fevkalâde

Asayiş-i dahilîyi ve birbirinin komşusu olan akvamın uhuvvetini teyiden medeniyetin âmirane bir surette lüzum gösterdiği tedabir-i atiyenin bilâ ifate-i zaman tatbiki gerektir.

1- Aşiret usulünün lâğvı ve aşiret bey ve ağalarının kanuna serfurûya mecbur edilmesi.

2- Hayme nişin, gayr-i meskûn aşaîrin vücudu kanuna mugayir ve tehlikeyi müstelzim olduğundan bu usulün lâğvı ve aşiretlerin iskâna, maişetlerini vesait-i [31] meşrua ile tedarike icbar kılınması.

3- Hamidiye süvari alaylarının dağıtılması.

4- Beylerin ve ağaların Tanzimat-ı Hayriye ile lâğv edilmişken elân tahsil edegeldikleri rüsum ve keyf-i mayeşa olarak aldıkları vergilerin ve aidatın lâğvı.

5- Seyyar kabailin ve alelıtlak gasb ve garetle yaşayan anasırın silâhları toplanması ve bu husus müyesser oluncaya kadar komşuları olan ahali-i meskûnenin –icab eden her türlü fedakârlık ihtiyar olunarak– himaye edilmesi ve kendilerini müdafaa edebilmeleri için bunların da müsellâh bulunmasına müsaade olunması.

6- O misillû kabail ve anasırın kanuna itaate ve vezaif-i medeniye ve siyasiyelerini ifaya muktedir olmalarına kadar fevkalâde kavanin ve vesaitle idare edilmeleri.

Fırkanın Teşkilâtı

1- Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Tarafdarı EF'na mezhep ve mevki farkına bakmaksızın her Ermeni [32] âzâ olabilir.

2- Âzâ olan zevat fırkanın programına sadık kalacaklarını ve maksadının hîz-i fiile isâline maddeten ve manen muavenet edeceklerini taahhüden bir defter-i mahsusa vaz'-ı imza ederler.

3- (Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Tarafdarı Ermeni Fırkası)'nın merkezi Dersaadet'tedir.

4- Fırkanın gerek vatan dahilinde ve gerek haricinde encümenleri olacaktır.

5- Dersaadet'teki merkez encümeni irşadat-ı umumiye ile iştigal eder ve efkâr ve vesayasını diğer yerlerde teessüs eden encümenlere ihsasa çalışır.

Her bir mahaldeki encümen-i hususi kendi hey'et-i mahsusası vasıtasıyla icraat-ı vâkıası ve ahval-i mahalliye hakkında evkat-ı muayyenede merkez encümenine malûmat verir.

6- Mahalli encümenler kendi dairelerinde muhtardırlar. Bunlar vesait-i mahalliye ile idare olunurlar.

[33] 7- Her mahalli encümeni nizamname-i dâhiliyesini binnefs kendisi ihzar ve merkez encümenine tebliğ eder.

8- Meclis-i umumî mahallî encümenlerinin murahhaslarından mürekkep olarak iki senede bir kere de içtimâ eder. Fevkalâde surette merkez encümeni yahut altı mahalli encümeni tarafından taleb-i vukuuyla da toplanabilir.

9- Meclis-i umumî fırkaca vaz'-ı nizamat ve taleb-i hesab selâhiyetlerini haizdir.

Fırkanın her iki sene müddet zarfında takip edeceği hatt-ı hareket meclis-i umumî tarafından tayin olunur.

Lâyihanın Tâdili

İşbu lâyihanın mevadd-ı esasiyesi lâyetegayyerdir. Mevadd-ı sairesi Meclis-i umumî tarafından tâdil olunabilir.

Rus İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları arasında dağınık bir nüfus oluşturan Ermeni toplumu 19. yüzyıl sonunda nasıl politize olmuştu? Anaide Ter Minassian, Ermeni Devrimci Hareketi'nde 1887-1912 arasında yaşanan siyasi dönüşümlere, fikir hareketlerine ve bu fikirlerin taşıyıcısı olan politik bireylere bakarak bu sorunun cevabını araştırıyor.

Hınçaklardan Taşnak Partisi'ne, *fedayi*lerden Bolşevik Ermenilere uzanan kapsamlı bir değerlendirmeyle, Ermeni devrimci hareketinin milliyetçilik ve sosyalizm aracılığıyla siyasal sorunlara bulduğu cevapların toplumsal karşılıklarını inceliyor. Minassian, Rusya'da 1905 devrimine, Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) denk gelen süreçlerde Ermeni devrimci hareketinin geçirdiği dönüşümleri, hareketin kendi tarihindeki tartışmaları da hesaba katan bir bakışla yorumluyor. Mete Tunçay'ın metne dahil ettiği II. Meşrutiyet dönemine ait bir beyanname ve program ise, konunun önemini gözler önüne seriyor.

1009298?
AVR
2987 AVR

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1084-7
9 789750 510847